

Protagoras: Pioneer of Relativism or Pyrrhonian Skepticism?

Iman Khodafard¹, Said Binaye Motlagh², Reza Koorang Beheshti³,
Amirehsan Karbasizadeh⁴

¹ PhD Candidate of Philosophy, Department of Philosophy, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran. i.khodafard@ltr.ui.ac.ir

² Professor, Department of Philosophy, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran. s.binamotlagh@ltr.ui.ac.ir

³ Assistant Professor, Department of Philosophy, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran (**Corresponding author**). r.koorangbeheshti@ltr.ui.ac.ir

⁴ Associate Professor, Department of Philosophy, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran. a.karbasizadeh@ltr.ui.ac.ir

Research Article

Abstract

Protagoras has often been considered a relativist because he believed that man is the measure of all things (MM). This paper aims to show that focusing on MM and ignoring his other claims, which should be taken to be as epistemologically important as MM, has been the basis of this interpretation. First, in order to weaken the relativistic account, it has been shown that the only interpretation of MM is not a relativistic one. Second, focusing on the other epistemological fragments attributed to Protagoras, it has been claimed that a skeptical interpretation is a more consistent reading of Protagoras, since MM can be read as a skeptical fragment, but the others cannot be interpreted as relativistic slogans. The most important of these fragments, which we call Protagorean *Epochē* (PE), is doubt about the being and essence of gods in a Sextan conceptual framework. Furthermore, according to this interpretation, MM is the general form of the Ten Modes of Aenesidemean skeptical arguments. Thus, it leads to suspension of judgment instead of relativism.

Keywords: Protagoras, Plato, relativism, Pyrrhonian skepticism, Sextus Empiricus, *prodēlos*, *epochē*.

Received: 2024/10/02 ; Received in revised form: 2025/01/27 ; Accepted: 2025/06/05 ; Published online: 2025/06/15

■ Khodafard, I., Binaye Motlagh, S., Koorang Beheshti, R. & Karbasizadeh, A. (2025). Protagoras: Pioneer of Relativism or Pyrrhonian Skepticism?. *Journal of Philosophical Theological Research*, 27(2), 33-64. <https://doi.org/10.22091/JPTR.2024.10816.3071>

■ © The Authors

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Introduction

The aim of this paper is to show that reading Protagoras as a protagonist of skepticism is more reasonable than considering him as a relativist. In this regard, firstly, we try to show what is problematic with interpreting him as a relativist. We then argue that some skeptical features can be found in Protagoras's fragments. At last, we don't claim that Protagoras is a Pyrrhonian skeptic but that at the base of Pyrrhonian skepticism we can find the slogans and strategies which Protagoras introduced to the history of philosophy and especially to Ancient Skepticism.

MM and PE as Two General Rules for Two Different Kinds of Objects of Investigation

In the history of philosophy, the name of Protagoras has been attached to a famous slogan which says

MM (Man is Measure): Of all things, the measure is man; of those that are, that they are; and of those that are not, that they are not.

MM has mostly been interpreted as the first formulation of relativism. However, besides MM, there are some fragments attributed to Protagoras, which are related to the realm of epistemology, that have received the least amount of attention in literature. One of the most important of them is the following:

PE (Protagorean Epochē): About the gods, I am able to know neither that they exist nor that they do not exist nor of what kind they are in form; for many things prevent me from knowing this, its ἀδηλόντης and the brevity of man's life.

It can be asked, i) why MM has been considered the focal point of Protagoras's epistemology and, ii) why it has been interpreted as the first formulation of relativism. We argue that perhaps Plato's *Theaetetus* is responsible for both. We claim that, considering PE, MM can be read skeptically, but PE cannot be read relativistically. Therefore, in order to give a consistent interpretation of his fragments, it is better to read MM in a skeptical fashion.

But to show the skeptical burden of PE, we have called attention to the Pyrrhonian terminology which can be found in the word "ἀδηλόντης" (being unclear) in the mentioned fragment. Sextus Empiricus, the author of one of the longest treatises on Pyrrhonian skepticism, referring to the object of investigation, uses this word frequently and consciously as a term, against something which is πρόδηλον (clear). And in *AM* VIII.145, he introduces three types of unclear or non-evident things: 1) absolutely non-evident, 2) naturally non-evident, and 3) temporarily non-evident. (1) and (2) are the objects of scientific and philosophical investigations. And a skeptic, unlike a dogmatist, thinks that finding the truth about these two kinds of objects is a long-term investigation which may be fruitful or not. This is why a skeptic suspends judgment about them. Being non-evident in conjunction with the brevity of man's life can show that God as a subject of philosophical investigation is not absolutely unknowable, but it needs a long period of investigation so that we cannot determine if it is knowable at last or not. Thus, the result is a suspension of judgment.

If we consider PE as the focal point of interpreting Protagoras's epistemology, it should be read as a general claim about unclear or non-evident objects and MM as a general claim about clear objects. Thus, we have MM* as follows:

MM* (Man is a measure of clear objects): Of all *clear things*, the measure is man; of those that are, that they are, and of those that are not, that they are not.

Following MM* does not force us to limit the scope of clear objects to perceptible things. And the same is correct about unclear objects which are not limited to imperceptible things. So

the clear-unclear distinction is not a parallel for perceptible-imperceptible things. Therefore, this line of interpretation is not necessarily equal to the thesis of Theaetetus that knowledge is perception.

The Other Skeptical Strategies

In order to support reading Protagoras as a prototype of Pyrrhonian skepticism, it has been mentioned in three steps (I–III) some phrases in fragments attributed to Protagoras which are similar, both in formulation and meaning, to some Pyrrhonian slogans and strategies.

(I) Sextus Empiricus in *PH* I.12 says that “[t]he chief constitutive principle of skepticism is the claim that to every account an equal account is opposed.” According to Diogenes Laertius (DL, ix.51) Protagoras “was the first to say that there are two sides to every question, opposed to each other; he even conducted his arguments in this manner, being the first to do so.” From this quote, we can approach the Ten Modes of Skepticism attributed to Aenesidemus in a straightforward manner. Modes of Skepticism are some argumentative patterns in order to make a contrast between two phenomena or two statements or between a phenomenon and a statement. As Annas and Barnes (1985, pp. 24-25) say, they generally have the following structure:

(1) x appears *F* in situation *S*.

(2) x appears *F** in situation *S**.

Where “*F* and *F** designate incompatible properties,” and “*S* and *S** designate different situations,” and “*in situation...*” is a shorthand for “depending on situation...” (Annas & Barnes, 1985, pp. 24-25).” Since Sextus Empiricus calls Protagoras’s book (i.e., *Truth*) *Καταβάλλοντες* (*Knockdown Arguments*), Lee claims that the book *Truth* had such a structure and it contained some *Antilogiai* or *opposing arguments* (Lee, 2005, p. 29).

(II) In the first book of *Outlines of Skepticism*, Sextus introduces some skeptical phrases such as “I determine nothing” or “everything is inapprehensible.” In brief, it can be said that skeptical phrases are some temporary results of skeptical investigations. They are “temporary” because, in that part of *PH*, Sextus is at pains to formulate them so that they are not universal or necessary results. In other words, with some temporal and phenomenal adverbs, he makes them phenomenal or non-epistemic claims. The first skeptical phrase Sextus Empiricus introduces in *PH* I.188 is “οὐ μᾶλλον / οὐ *mallon* or οὐδὲν μᾶλλον / *ouden mallon*. As he says, these phrases are elliptical and by using them, he means “no more this than that.” That is to say, using these phrases, he means: I do not know which of these things I should assent to and which not assent to (*PH*, I.191).

Plutarch in *Reply to Colotes* (1109) attributed using οὐ μᾶλλον / *ou mallon* to Protagoras. These phrases are important in ancient skepticism because they are a route to the suspension of judgment.

(III) After introducing four groups of the Modes of Skepticism in the first book of *PH*, which can be used as a skeptical toolkit to argue against dogmatists, Sextus Empiricus devoted the main part of his writings to attacking the professors of theoretical disciplines in detail. As Lee (2005, pp. 39-41) argues, writing against or attacking “those who claim special epistemic authority” is a strategy that we find starts in Protagoras’s writings.

Conclusion

In conclusion, since there are other fragments attributed to Protagoras related to his epistemology and they have a skeptical burden, if we would like to give a consistent and uniform interpretation of his epistemology, then MM cannot be read as the first formulation of relativism anymore. Because MM can be read skeptically, but PE cannot be read relativistically.

Notwithstanding, we don't claim that Protagoras is a full-fledged Pyrrhonian skeptic, but that the Pyrrhonian strategies in order to weaken the dogmatic claims originally come from Protagoras as the first sophist and skeptic. The Ten Modes of Skepticism (attributed to Aenesidemus), arguing against the professors of theoretical disciplines and suspending judgment about non-evident objects of investigations, are the most important strategies that originally come from Protagorean skepticism.

References

- Annas, J., & Barnes, J. (1985). *The modes of scepticism: Ancient texts and modern interpretations*. Cambridge University Press.
- Bett, R. (1989). The sophists and relativism. *Phronesis*, 34(1), 139-169.
<https://doi.org/10.1163/156852889X00107>.
- Bonazzi, M. (2023). Protagoras. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/protogoras/>
- Burnyeat, M. (1981). Conflicting appearances, In *Proceedings of the British Academy*, Volume 65: 1979 (pp. 69-111). N. P.
- Burnyeat, M. F. (1976). Protagoras and the self-refutation in later Greek philosophy. *Philosophical Review*, 85(1), 44-69. <https://doi.org/10.2307/2184254>.
- Castagnoli, L. (2010). *Ancient self-refutation: The logic and history of the self-refutation argument from Democritus to Augustine*. Oxford University Press.
- Lee, M. (2005). *Epistemology after Protagoras*. Oxford University Press.
- Mackie, J. L. (1965). Self-refutation: A formal analysis. *Journal of Symbolic Logic*, 30(3), 365-366.
<https://doi.org/10.2307/2269633>.
- Mejer, J. (1972). The alleged new fragment of Protagoras. *Hermes*, 100(2), 175-178.
<https://www.jstor.org/stable/4475733>.
- Notomi, N. (2013). A protagonist of the sophistic movement? Protagoras in historiography. In J. M. Van Ophuijsen, M. Van Raalte & P. Stork (Eds.), *Protagoras of Abdera: The man, his measure*. Brill.
- Tsouana, V. (1998). *The epistemology of the Cyrenaic school*. Cambridge University Press.
- Van Berkel, T. A. (2013). Made to measure: Protagoras's metron. In J. M. van Ophuijsen, M. van Raalte & P. Stork (Eds.), *Protagoras of Abdera: The man, his measure* (pp. 37-67). Brill.
- Woodruff, P. (1985). Didymus on Protagoras and the Protagoreans. *Journal of the History of Philosophy*, 23(4), 483-497. <https://doi.org/10.1353/hph.1985.0076>.
- Zilioli, U. (2013). Protagoras through Plato and Aristotle. In J. M. Van Ophuijsen, M. Van Raalte & P. Stork (Eds.), *Protagoras of Abdera: The man, his measure*. Brill.
- Zilioli, U. (2016). *Protagoras and the challenge of relativism: Plato's subtlest enemy*. Routledge.

پروتاگوراس: پیشگام نسبی‌گرایی یا شکاکیت پورونی؟

ایمان خدافرد^۱، سعید بینای مطلق^۲، رضا کورنگ بهشتی^۳، امیراحسان کرباسی‌زاده^۴

^۱ دانشجوی دکتری، گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. i.khodafard@ltr.ui.ac.ir

^۲ استاد، گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. s.binamotlagh@ltr.ui.ac.ir

^۳ استادیار، گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول). r.koorangbeheshti@ltr.ui.ac.ir

^۴ دانشیار، گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. a.karbasizadeh@ltr.ui.ac.ir

چکیده

پروتاگوراس را اغلب نسبی‌گرا به شمار آورده‌اند، چون او معتقد بود که «انسان معیار همه چیز است، معیار چیزهایی که هستند اینکه هستند و معیار چیزهایی که نیستند اینکه نیستند». در این مقاله نشان داده‌ایم که تمرکز بسیار بر این قول موجب شده است که دیگر اقوال هم‌وزنِ پروتاگوراس در بابِ معرفت در تفسیر اندیشه‌ی وی مورد توجه قرار نگیرد. به منظور تقویت این ادعا، نخست به بررسی تفاسیری پرداخته‌ایم که منکر نسبی‌گرا بودنِ پروتاگوراس‌اند. سپس کوشیده‌ایم با استفاده از دیگر اقوال منتسب به پروتاگوراس نشان دهیم که تفسیر نسبی‌گرایانه پروتاگوراس، که صرفاً مبتنی بر قولِ معروف وی است، تصویری ناقص و حتی معیوب از نگاه وی در بابِ معرفت ارائه می‌کند. زیرا آن قولِ معروف را می‌توان در پرتو دیگر اقوالِ هم‌وزنِ پروتاگوراس در بابِ معرفت شکاکانه تفسیر کرد، اما آن دیگر اقوالِ هم‌وزن را نمی‌توان نسبی‌گرایانه تعبیر کرد. در این چهارچوب تازه، آنچه در غیاب دیگر آرای پروتاگوراس در بابِ معرفت، نخستین صورت‌بندی نسبی‌گرایی تلقی شده پیش‌نمون و صورت‌بندیِ کلیِ الگوهای دهگانه استدلال شکاکانه آئینسیدموس قلمداد می‌شود.

کلیدواژه‌ها: پروتاگوراس، افلاطون، نسبی‌گرایی، شکاکیت پورونی، سکستوس امپیریکوس، امور واضح،

اپوخه.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۱/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۳/۲۵

□ خدافرد، ایمان؛ بینای مطلق، سعید؛ کورنگ بهشتی، رضا؛ کرباسی‌زاده، امیراحسان (۱۴۰۴). پروتاگوراس: پیشگام نسبی‌گرایی یا

شکاکیت پورونی؟. *پژوهش‌های فلسفی-کلامی*، ۲۷(۲)، ۳۳-۶۴. <https://doi.org/10.22091/JPTR.2024.10816.3071>

مقدمه

افلاطون (ثئی‌تئوس 166d)، سکستوس امپیریکوس (PH I.216) و دیوگنس لائرتیوس (DL ix.51)^۱ در بررسی دیدگاه فلسفی پروتاگوراس همگی از کتابی یاد می‌کنند که جمله آغازین آن این است که «انسان معیار همه چیز است، معیار چیزهایی که هستند اینکه هستند و معیار چیزهایی که نیستند اینکه نیستند».^۲ این کتاب، که افلاطون آن را کتاب حقیقت [*Alētheia* / *Alētheia*] می‌خواند و سکستوس امپیریکوس واژگون‌سازها [*kataballontes* / *Katabállontes*]^۳، به اذعان بوناتزی (Bonazzi, 2023) و می‌کیونگ لی (Lee, 2005) کتابی فلسفی نبوده است و صرفاً متنی برای نمایش عمومی^۴ (ἐπίδειξις / *epideixis*) بوده است. در توضیح این دوگانگی در عنوان (یعنی حقیقت و واژگون‌سازها)، لی متذکر می‌شود که «عنوان کتاب‌ها را ضرورتاً خود نویسندگانشان انتخاب نمی‌کرده‌اند، و اغلب آثار بیش از یک عنوان دارند. زیرا عنوان‌ها صرفاً برچسب‌هایی توصیفی بودند که خوانندگان بعداً به آن کتاب‌ها می‌دادند تا از موضوع کتاب یا بحث موجود در آن حکایت کنند» (Lee, 2005, p. 24). عنوانی که سکستوس برای این کتاب به کار می‌گیرد تاحدی نشان می‌دهد که احتمالاً چه ساختار و محتوایی داشته است. لی معتقد است که این کتاب با این جمله مشهور آغاز می‌شده و به احتمال زیاد در پی آن تعدادی استدلال‌های مقابل [*ἀντιλογία* / *antilogia*] مبتنی بر پدیدارها و در خصوص تعدادی از موضوعات آمده است (Lee, 2005, p. 29).^۵

هر جا سخنی از پروتاگوراس به میان آید بی‌درنگ همین جمله است که به خاطر می‌آید و عمده تلاش‌ها در فهم اندیشه وی، از دوران باستان تا کنون، بر این جمله (که از این پس آن را «آموزه معیار» می‌خوانیم) متمرکز بوده‌اند، و عموماً آن را نخستین صورت‌بندی نسبی‌گرایی دانسته‌اند.^۶ اگر هم اختلافی بوده، صرفاً بر سر نوع نسبی‌گرایی مضمّر در این جمله بوده است. مثلاً بیشتر مفسران آموزه پروتاگوراس را صورت‌بندی‌ای از نسبی‌گرایی ادراکی (perceptual relativism) دانسته‌اند،^۷ یا اوگو زیلیولی در

۱. برای آشنایی با شیوه ارجاع‌دهی به آثار و اقوالی که در این مقاله از آن‌ها ذکر شده است بنگرید به پیوست این مقاله.

2. πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν. (Sextus Empiricus, AM 7.60)

در خصوص ترجمه *ὡς ἄνθρωπος* و *χρήματα* و اختلافات شکل‌گرفته در خصوص آن‌ها، نک. گاتری، ۱۳۷۵، صص. ۵۵-۶۱؛ کاپلستون، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۶؛ و نیز Kerferd, 1997, pp. 229-231. ارسطو در *Metaphysics* 1062b13، صرفاً جمله «انسان معیار همه چیز است» را می‌آورد.

۳. نک. AM 7.60. مقصود از این واژه استدلال‌هایی است که علیه استدلال‌هایی آورده می‌شود و آن‌ها را خنثی می‌سازد.

۴. خطابه نمایشی خودنمایانه و پرطمطراق در ملاء عام.

۵. لی نشان می‌دهد که احتمالاً موضوع مورد بحث در این کتاب، به سان جمهور افلاطون، عدالت بوده است. نک. Lee, 2005, pp.25-26.

۶. برای نمونه، نک. Baghrmian, 2007, pp. 16؛ Fine, 1994, pp. 212.

۷. وِن‌اک فهرستی از این مفسران ارائه می‌کند. برای بررسی این تفسیر نک. van Eck, 2013. به موجب نسبی‌گرایی ادراکی

پروتاگوراس و چالش نسبی‌گرایی (Zilioli, 2013) می‌کوشد نسخه‌ای از نسبی‌گرایی را به پروتاگوراس نسبت دهد که مارگولیس در کتاب حقیقت درباره نسبی‌گرایی، برای دفاع از نسبی‌گرایی، معرفی می‌کند. این نسخه از نسبی‌گرایی که مارگولیس آن را نسبی‌گرایی قوی (robust relativism) می‌نامد، آمیزه‌ای از نسبی‌گرایی در باب صدق، نسبی‌گرایی در باب معرفت و نسبی‌گرایی در باب هستی است.^۱

اما در کنار آموزه معیار قول دیگری هست که با بحث معرفت ارتباط دارد و بسیار کمتر از آموزه معیار مورد توجه قرار گرفته است. و به گمان نگارندگان این مقاله باید در تفسیر اندیشه پروتاگوراس، در جنب آموزه معیار، مورد توجه قرار گیرد. این قول از کتابی موسوم به در باب خدایان نقل می‌شود:

درباره خدایان نه می‌توانم بدانم که وجود دارند یا وجود ندارند نه این که در صورت از چه گونه‌اند: زیرا چیزهای بسیاری مرا باز می‌دارد که این را بدانم، ناواضحی‌اش و کوتاهی حیات آدمی. (DL ix.51)

می‌توان پرسید که چرا، در تفسیر اندیشه پروتاگوراس در باب معرفت، صرفاً آموزه معیار در مرکز توجه مفسران، از دوران باستان تا کنون، قرار گرفته است، و در مقام توضیح می‌توان توجه و تأکید خاص افلاطون بر این جمله را شاهد آورد. این افلاطون است که به طور عمده این جمله را برجسته می‌سازد و موضع فلسفی خود را در نسبت با این آموزه و تفسیر خاص خودش از این آموزه، به ویژه در محاوره ثئایتوس، مشخص می‌کند. افلاطون آموزه معیار را منکر وجود معیار ثابت و غیرنسبی برای حقیقت می‌داند و از این رو این آموزه و تفسیر آن به صحنه اصلی رقابت پروتاگوراس و افلاطون تبدیل می‌شود، و در ادامه نیز، در طول تاریخ، در تفسیر اندیشه پروتاگوراس، بیش از دیگر اقوال منسوب به وی، تمرکز بر آموزه معیار و منازعه افلاطونی-پروتاگوراسی مربوط به آن بوده است. همین قرأت خاص افلاطون موجب شده است که، چنان که گفتیم، بیشتر تفاسیر ارائه‌شده از اندیشه پروتاگوراس نیز نسبی‌گرایانه باشد. در این مقاله می‌کوشیم نشان دهیم که تفسیر اندیشه پروتاگوراس، صرفاً بر اساس آموزه معیار،

مورد نظر مفسران، آنچه موجب می‌شود فلاں شیء در زمان t1 سفید به نظر رسد و در زمان t2 سفید به نظر نرسد صرفاً یک تغییر کمربرجی است و شیء واقعاً و ذاتاً واجد ویژگی سفید بودن یا سفید نبودن نیست: این‌ها ویژگی‌هایی ادراکی‌اند و شیء صرفاً متحمل تغییری کمربرجی می‌شود، یعنی خودش واقعاً متحمل تغییر نمی‌شود.

۱. «نکته اصلی مورد نظر مارگولیس این است که نسبی‌گرایی فلسفی، که عموماً با عنوان 'نسبی‌گرایی شناختی [Cognitive Relativism]' می‌شناسیم، صرفاً آموزه‌ای درباره (شروط) صدق نیست، یعنی صرفاً آموزه‌ای معرفت‌شناختی نیست، بلکه رأی فلسفی پیچیده‌تری است. به بیان دقیق‌تر آموزه‌ای سه‌وجهی است. نسبی‌گرایی فلسفی آموزه‌ای مربوط به صدق [Alethic Thesis] است (یعنی آموزه‌ای است که درباره ماهیت صدق سخن می‌گوید)، آموزه‌ای در باب معرفت [Epistemological Thesis] است (که درباره شروط صدق و شناخت سخن می‌گوید)، و آموزه‌ای در باب هستی [Ontological Thesis] است (که، با در نسبت قرار دادن صدق، شناخت و واقعیت، در خصوص ساختار جهان سخن می‌گوید) ... مارگولیس صورت‌بندی خود از نسبی‌گرایی را نسبی‌گرایی قوی می‌نامد و قوت این نسبی‌گرایی در اصل به این دلیل است که از اتهام خودانکارگری [self-refutation] در امان است» (Zilioli, 2007, p. 10).

تصویری ناقص از اندیشه وی در باب معرفت است. زیرا نمی‌توانیم از جمله‌ای که از کتاب در باب *خلایان* ذکر شد (و از این پس آن را «آموزه تعلیق حکم» می‌نامیم)، به واسطه آموزه معیار، تفسیری نسبی‌گرایانه ارائه کنیم، اما آموزه معیار را بر اساس تفسیر شکاکانه از آموزه تعلیق حکم می‌توانیم شکاکانه تفسیر کنیم. زیرا از قضا توسل به پدیدارهای متعارض (همان چیزی که رکن اصلی آموزه معیار است) ساختار و قالب کلی آن چیزی است که در آینده، در سنت شکاکیت پورونی، با عنوان «الگوهای استدلال شکاکانه دهگانه آینسیدموس» می‌شناسیم.^۱

در راستای تقویت این ادعا، این مقاله دو بخش اصلی دارد: در بخش اول، با عنوان «پروتاگوراس و نسبی‌گرایی»، به پیشینه تفسیرها و پژوهش‌هایی می‌پردازیم که نشان می‌دهند آموزه معیار در چارچوبی که افلاطون آن را روایت می‌کند آموزه‌ای نسبی‌گرایانه نیست. در بخش دوم، با عنوان «پروتاگوراس و شکاکیت پورونی»، مشخصاً به آموزه تعلیق حکم (جمله نخستین کتاب درباره *خلایان*، منسوب به پروتاگوراس) می‌پردازیم و تفسیری ارائه می‌کنیم که به موجب آن پروتاگوراس می‌تواند، در معنایی خاص، از اسلاف شکاکان پورونی قلمداد شود. در ادامه به برخی دیگر از اقوال منسوب به پروتاگوراس که به نحوی به نگاه او در باب معرفت مربوط می‌شوند می‌پردازیم و از این طریق می‌کوشیم نشان دهیم که چرا تفسیر شکاکانه از پروتاگوراس می‌تواند تفسیری موجه و معقول، اگرچه نه موجه‌ترین و معقول‌ترین تفسیر، باشد.

پروتاگوراس و نسبی‌گرایی

در این بخش، سه مقاله مهم و کلاسیک را که حاوی تفاسیر غیرنسبی‌گرایانه از آموزه معیارند تشریح می‌کنیم. نخست به مقاله کلاسیک برنیت با عنوان «پروتاگوراس و خودانکارگری در *ثنای تتوس افلاطون*» (Burnyeat, 1976) خواهیم پرداخت. مقاله برنیت پایه دیگر پژوهش‌ها در مطالعه آموزه معیار پروتاگوراس بوده است. او در این مقاله معتقد است که دو تفسیر نسبی‌گرایانه و ذهن‌گرایانه از آموزه معیار در جهان باستان وجود داشته است، و اولی را به افلاطون و دومی را به ارسطو و سکستوس امپیریکوس نسبت می‌دهد. سپس مقاله گیل فاین، با عنوان «نسبی‌گرایی‌هایی پروتاگوراسی» (Fine, 1994)، را بررسی می‌کنیم. او در این مقاله با موضع‌گیری در برابر مقاله برنیت می‌کوشد، با ارائه روشی تفسیری که خودش طرح و از آن دفاع می‌کند، نشان دهد که حتی افلاطون نیز پروتاگوراس را ذهن‌گرا (به زبان خود فاین: خطاناپذیرگرا^۲) قلمداد می‌کرده است، نه نسبی‌گرا. در ادامه مقاله ریچارد بت با عنوان «سوفیست‌ها و نسبی‌گرایی» (Bett, 1989) را بررسی می‌کنیم. بت در این مقاله می‌کوشد نشان دهد که این قول مشهور که سوفیست‌ها نسبی‌گرا بوده‌اند، گرچه در میان اهل فلسفه مورد قبول واقع شده، چندان با واقعیت تاریخی

۱. نک. بخش «پروتاگوراس و شکاکیت پورونی» در همین مقاله.

سوفیست‌ها سازگار نیست. او معتقد است که در بهترین حالت شاید، در میان سوفیست‌ها، بتوانیم پروتاگوراس را نسبی‌گرا قلمداد کنیم، اما چنین نیست که آموزه معیار حتماً صورتی از نسبی‌گرایی باشد.

مایلز برنیت (Burnyeat, 1976, p.46) معتقد است که سخن پروتاگوراس در جهان باستان به دو گونه تعبیر شده است: یکی تعبیر افلاطون و دیگری تعبیر ارسطو و سکستوس امپیریوس. افلاطون آموزه پروتاگوراس را نسبی‌گرایانه تعبیر می‌کند اما، پس از او، ارسطو و سکستوس امپیریوس تعبیری ذهن‌گرایانه از او دارند. تفاوت این دو تعبیر در این است که اولی مدعی است هر حکم در نسبت با فرد است که صادق است، و دومی هر حکمی را مطلقاً و نامشروط صادق می‌داند. اما تفاوت اساسی در این است که تعبیر ذهن‌گرایانه آموزه معیار به وضوح اصل عدم تناقض را زیر پا می‌گذارد، چون مجاز می‌دارد که حکم اصغر در این که «فلان بهمان است» همزمان با حکم اکبر که «فلان بهمان نیست» صادق باشند. در مقابل، نسخه نسبی‌گرایانه می‌تواند نشان دهد که اگر برای اصغر «فلان بهمان است» تناقضی ندارد با این که همزمان برای اکبر «فلان بهمان نباشد». استدلال خودانکارگری^۱ علیه هر دو تفسیر اقامه می‌شود، اما نوع خودانکارگری در این دو مورد متفاوت است، و در ذهن‌گرایی با خودانکارگری قوی‌تری مواجهیم.^۲ بدین سان، تغییر تعبیر نسبی‌گرایانه از آموزه معیار به تعبیر ذهن‌گرایانه به مثابه تبدیل رأی پروتاگوراس به رأیی دفاع‌ناپذیر و بی‌معناست.^۳

گیل فاین (Fine, 1994) معتقد است که اگر بخواهیم بفهمیم/افلاطون چه نوع موضعی را به پروتاگوراس نسبت می‌دهد، باید آموزه پروتاگوراس (پ) را در پیوند با دو رأی دیگر بفهمیم. چون افلاطون در بخش نخست محاوره ثئی‌تئوس (151e-186e) این سه رأی را مطرح می‌کند و آن‌ها را در پیوند با یکدیگر است که مطرح می‌کند:

(ت) ادعای ثئی‌تئوس که شناخت حس/احساس است.

(ه) ادعای هراکلیتوس که به موجب آن «همهٔ اشیاء در تغییرند، به سان جریان رود».

فاین معتقد است اگر بنا باشد راهبرد دیالکتیکی افلاطون در این محاوره توفیق داشته باشد، در کنار معیارهای مختلف، دو معیار باید مراعات شده باشند:

1. self-refutation

۲. برنیت، با استفاده از تمایزی که مکی (Mackie, 1964) میان خودانکارگری‌ها می‌گذارد، معتقد است که ذهن‌گرایی دچار خودانکارگری عملیاتی (operational self-refutation) است، اما نسبی‌گرایی دچار خودانکارگری عملی (pragmatic self-refutation) است. خودانکارگری عملی وقتی رخ می‌دهد که قضیه‌ای به واسطهٔ شیوهٔ ارائه یا طرحش ابطال می‌شود. مثلاً وقتی بگویم که «من چیزی نمی‌گویم». خودانکارگری عملیاتی وقتی رخ می‌دهد که هیچ راهی نباشد که در طرح قضیه‌ای آن قضیه ابطال نشود. برای بررسی بیشتر در این خصوص، علاوه بر مقالهٔ خود مکی، تفصیل این مطلب را در Burnyeat, 1976, pp.52-53 و نیز فصل دوم از کتاب خودانکارگری در دوران باستان (Castagnoli, 2010) خواهید یافت.

۳. برنیت در مقاله‌ای دیگر (Burnyeat, 1981) معتقد است که افلاطون نسبی‌گرایی ادراکی (perceptual relativism) را به پروتاگوراس نسبت می‌دهد.

معیار معنای واحد (univocity criterion): هر یک از سه تَر (ت) و (پ) و (ه) را هم به هنگام پیوند دادنشان با هم، هم هنگام رد کردنشان باید در یک معنا بگیریم. یعنی اگر افلاطون وقتی (پ) را به (ت) و (ه) پیوند می‌دهد، (پ-مضیق) را در تفسیر معنای (پ) به کار گیرد و در ابطال (پ) از (پ-موسع) استفاده کند، دچار مغالطه (نتیجه‌گیری) بی‌ربط شده است.^۱

معیار پیوند/ربط (connection criterion): باید هدفمان این باشد که هر یک از این سه تَر را به گونه‌ای تعبیر کنیم که معقول باشد که بگوییم هر یک از آن‌ها به بقیه متعهد است و همچنین بهترین حمایت را از آن‌ها می‌گیرد.

تفاسیری که (پ) را نسبی‌گرایانه می‌دانند نسبی‌گرایی پروتاگوراس را نسبی‌گرایی در باب صدق معرفی می‌کنند، و فاین در گام نخست می‌کوشد نشان دهد که (پ) را نمی‌توان نسبی‌گرایی در باب صدق یا نسبی‌گرایی آلثیک^۲ دانست. به نظر فاین این نوع از نسبی‌گرایی باید عطف دو ادعا باشد: (الف) «صادق برای اصغر»، یعنی «اصغر باور دارد که» و (ب) هیچ مطلقاً صادقی در کار نیست. ادعای (ب) ادعایی است که (پ) را به معنای موسع لحاظ می‌کند، چون اگر تفسیری مضیق از (پ) را لحاظ کنیم، باید ادعای (ب) را محدود کنیم به ادراکات حسی، و بگوییم که در خصوص مدرکات حسی هیچ حقیقت مطلقی در کار نیست، و این نوع از نسبی‌گرایی در باب صدق هیچ ادعایی درباره حقیقت مطلقی که فراتر از مدرکات حسی باشد ندارد.

نسبت دادن نسبی‌گرایی در باب صدق در این معنا به پروتاگوراس به منزله آن است که همزمان باد برای اصغر سرد باشد و باد برای اکبر گرم باشد، بی آن که هیچ تناقضی در کار باشد، چون پدیدارهای متعارض گرم بودن باد و سرد بودن باد اصلاً دیگر تعارضی میانشان نیست، چون هر کدام در نسبت با فلان یا بهمان مدرک است که صادق است. تناقض آنجا پیش می‌آید که هم حکم اصغر مطلقاً صادق باشد، هم حکم اکبر. اما اگر پروتاگوراس صرفاً بخواهد چنین چیزی را ادعا کند، دیگر چه نیازی به (ه) خواهد بود؟ افلاطون پس از آن که راه‌حل پروتاگوراس در خصوص مسئله پدیدارهای متعارض را توضیح داد تَر (ه) را مطرح می‌کند و آن را «آموزه مرموز» می‌خواند، گویی که نتیجه (پ) است، اما به آن توجهی

۱. فاین معتقد است که در تعبیر فعل «به نظر رسیدن» (φαίνεσθαι / phainesthai) دو قرانت از آموزه معیار پروتاگوراس قابل ارائه است: یکی وقتی که این فعل درباره پدیدارهای مُدرک به ادراک حسی به کار می‌رود، دیگری زمانی که این فعل درباره هر موضوعی که حتی فراتر از قلمرو ادراکات حسی اند به کار می‌رود. بدین سان، با در نظر داشتن دایره شمول «هر/همه چیز» در آموزه معیار می‌توان دو تعبیر مضیق و موسع از این آموزه داشت:

قرانت پروتاگوراس به نحو مضیق: هر چیز، برای هر کس، چنان است که به حس ادراک می‌کند. (مطابق ثنای تتوس 152a-169d)
 قرانت پروتاگوراس به نحو موسع: هر چیز، برای هر کس، چنان است که باور دارد. (مطابق ثنای تتوس 169d-171d)
 در قرانت مضیق فقط محمول‌های ادراکی حسی (perceptual predicates) مورد نظرند، و در قرانت موسع هر محمولی (Fine, 1994, pp. 213-214).

نشده است و از این روست که مر موزش می‌خواند. از سوی دیگر، اگر بنا باشد به معیار ربط/پیوند در تفسیر پایبند بمانیم، باید (پ) به (ه) متعهد باشد، و (ه) از (پ) بهترین حمایت را بکند. در نتیجه، (پ) باید به هستی‌شناسی تغییری که در (ه) مطرح می‌شود ربطی داشته باشد. اما اگر (پ) را نوعی نسبی‌گرایی در باب صدق بدانیم، چنین ربط و پیوندی از میان برمی‌خیزد. در نتیجه، (پ) باید در معنای «مطلقاً صادق» در نظر گرفته شود، و اگر چنین باشد، آنگاه است که می‌توان جایی برای (ه) پیدا کرد. چون (پ) حتی به نظر می‌رسد که با (ه) متعارض باشد. زیرا (ه) مدعی قضیه‌ای کلی و ضروری است: جهان پیوسته در حال شدن و تغییر است،^۱ حال آن که نسبی‌گرایی در باب صدق، چون به هیچ دیدگاهی دربارهٔ چگونگی جهان متعهد نیست، انکار می‌کند که اصلاً حقیقت مطلق در خصوص جهان در کار باشد.

گیل فاین در گام بعدی می‌کوشد نشان دهد که تفسیر (پ) به مثابهٔ صورتی از نسبی‌گرایی ادراکی نیز خطاست.^۲ مدعای نسبی‌گرایی ادراکی این است که مطلقاً سفید (بودن) نداریم، و فقط سفید برای اصغر و سفید برای اکبر داریم. این یعنی سفیدی ویژگی ذاتی نیست، بلکه ویژگی‌ای است که در تضایف تعیین می‌شود: اعیان به‌خودی‌خود و مستقل -از- ذهن سفید نیستند، بلکه صرفاً در نسبت با مدرک‌ها سفیدند. بدین سان، شیء می‌تواند متفاوت به نظر رسد بی آن که خودش اصالتاً در تغییر باشد.

به نظر می‌رسد که نسبی‌گرایی در باب صدق، اگر به نحو کاملاً شامل در نظر گرفته شود، متفاوت است با نسبی‌گرایی ادراکی، چون اولی موسع‌تر از دومی است، و دومی صرفاً ویژگی‌های محسوس را در بر می‌گیرد. اما فاین معتقد است که حتی اگر نسبی‌گرایی در باب صدق را به نحو محدود لحاظ کنیم، باز

۱. فاین ایرادی را به این رأی خود وارد می‌کند و سپس به آن پاسخ می‌دهد: ممکن است گفته شود که (ه) با نسبی‌گرایی نامحدود [unrestricted relativism] دربارهٔ حقیقت متعارض است، اما با نسبی‌گرایی محدود در تعارض نیست، چون اگرچه (ه) ادعایی در خصوص سپهر حسی ارائه می‌کند، اما خودش ادعایی ادراکی نیست. اما حتی اگر چنین باشد، (ه) کماکان با نسبی‌گرایی دربارهٔ صدق که محدود به سپهر حسی باشد در تعارض است. چون این نسخهٔ محدودشدهٔ نسبی‌گرایی منکر این است که ادعاهای ادراکی مطلقاً صادق باشند. بر اساس این نسبی‌گرایی، تمام چنین ادعاهایی صرفاً به طور نسبی صادق‌اند. اما (ه) می‌گوید که حقایقی مطلق دربارهٔ تغییرات جزئی در جهان وجود دارد. و اگر (ه) بگوید که حقایقی مطلق در سپهر حسی وجود دارد و نسخهٔ محدود نسبی‌گرایی در باب صدق چنین حقایقی را انکار کند، آنگاه کماکان این دو دیدگاه در تعارض باقی می‌مانند (Fine, 1994, p. 224).

می‌توان این ایراد را بر سخن فاین وارد که «به نظرم می‌رسد که باد گرم است» با «باد پیوسته یا سرد است یا گرم است (یعنی آنچه حس می‌شود پیوسته در تغییر است)» در تعارض نیست، بلکه با این ادعا سازگار است. به بیان دیگر، اگر اکنون باد به نظرم سرد برسد و دقایقی دیگر به نظرم گرم برسد، همین دو قرینه مقدمه‌ای می‌شود برای این تعمیم غیرادراکی و فراحسی که باد پیوسته در حال تغییر است (آن دو ادراک می‌توانند قرینه‌ای برای چنین تعمیمی باشند). واسیلیس پلیتیس نیز گزارش می‌کند که به زعم ارسطو نه تنها دیدگاه هراکلیتوسی (یعنی این دیدگاه که چیزها از اساس نامتغین‌اند) به پدیدارگرایی (phenomenalism) می‌انجامد، بلکه همچنین استدلال می‌کند که به جهت عکس نیز مشخصاً پدیدارگرایی به طور طبیعی به این دیدگاه می‌انجامد که اشیاء از اساس نامتغین‌اند (Politis, 2004, p. 171).

۲. شایان ذکر است که این تفسیر مورد نظر برنیت (Burnyeat, 1981) است.

هم برابر با نسبی‌گرایی ادراکی نیست: این که ویژگی‌های ادراکی متضایف (relational) هستند مستلزم نسبی‌گرایی در باب صدق نیست. این که مثلاً رژیم الف برای اصغر خوب است و رژیم ب برای اکبر خوب است و هیچ رژیمی نیست که مطلقاً خوب باشد نشان می‌دهد که مفهوم «رژیم خوب» مفهومی متضایف است. این تضایف‌گرایی به نسبی‌گرایی در باب حقیقت نمی‌انجامد. وقتی گفته می‌شود که قرمز بودن فلان شیء در نسبت با مدرک است که تعیین می‌شود، یعنی یکی از طرفین این رابطه مدرک است، اما این به معنای آن نیست که حقیقت مطلقاً در اینجا در کار نیست. از قضا وقتی گفته شود فلان شیء قرمز است، اگر و فقط اگر اندام حسی مدرک به فلان نحو تحریک شود، در چنین شرایطی حقیقت مطلقاً هست که در چنین نسبتی فلان شیء در نظر بهمانی قرمز است. این نحو از قرمز بودن شیء امری عینی است و هیچ ربطی به باورهای فردی که ادراک می‌کند ندارد. چون در نسبی‌گرایی ادراکی مسئله فقط این نیست که اندام حسی مدرک به فلان نحو خاص تحریک شود، بلکه مشروط است به این که آن شیء یا مدرک هم قرمز به نظر برسد. در نتیجه، نسبی‌گرایی ادراکی الزاماً صورتی از نسبی‌گرایی در باب صدق (صورت محدود آن) نیست.

استدلال دیگری که فاین له ادعای خود می‌آورد این است که نسبی‌گرایی در باب صدق درباره ماهیت صدق سخن می‌گوید: مشخصاً این که هیچ حقیقت مطلقاً در کار نیست، خواه این ادعا را صرفاً به قلمرو ادراکات محدود کند و خواه آن را عام و شامل لحاظ کند. اما نسبی‌گرایی ادراکی درباره ماهیت ویژگی‌های ادراکی سخن می‌گوید: مشخصاً این که آن‌ها متضایف‌اند. بر اساس نسبی‌گرایی ادراکی وقتی مدرک، بر اساس ادراک، باور دارد که چیزی قرمز رنگ می‌بیند، مطلقاً صادق است که او چیزی قرمز رنگ می‌بیند.^۱

در ادامه، فاین معتقد است که حتی اگر نسبی‌گرایی ادراکی را برخی نوعی نسبی‌گرایی در باب صدق بدانند، باز هم مدعای او حمایت می‌شود، چون نشان داده است که نسبی‌گرایی در باب صدق معیار ربط/پیوند را رعایت نمی‌کند، و اگر نسبی‌گرایی ادراکی نوعی نسبی‌گرایی در باب صدق باشد، این نوع از نسبی‌گرایی نیز نمی‌تواند تفسیر افلاطون از آموزه پروتاگوراس باشد. از آنجا که در نسبی‌گرایی ادراکی شیء بی‌تغییر می‌ماند اما ویژگی‌های ادراکی در نسبت با مدرک متنوع و متفاوت است، اگر آموزه معیار را با چنین تفسیری بفهمیم، دیگر به مابعدالطبیعه هراکلیتوسی نیازی نخواهد بود. بدین سان، ظاهراً فاین

۱. فاین تفاوت این دو موضع را در دو گزاره زیر به خوبی نشان می‌دهد:

مطلقاً صادق است که این سیب، در تضایف با مدرکی مفروض، قرمز است، اگر و فقط اگر به نظر آن مدرک قرمز برسد. (نسبی‌گرایی ادراکی)

چنین نیست که مطلقاً صادق باشد که این سیب قرمز است، بلکه فقط برای آن شخصی که باور دارد این سیب قرمز است چنین است. (نسبی‌گرایی در باب صدق)

(۱) و (۲) با هم سازگار نیستند، چون (۱) گزاره‌ای را مطلقاً صادق می‌داند، حال آن که (۲) منکر چنین چیزی است.

موفق می‌شود که نشان دهد اگر بخواهیم به روایت افلاطونی از اندیشه پروتاگوراس پایبند باشیم و معیارهای دوگانه تفسیری را رعایت کنیم، آنگاه تفسیر نسبی‌گرایانه از پروتاگوس موجه نیست.

فاین معتقد است که اگر آموزه معیار را خطانا‌بورانه تعبیر کنیم، مشکل برطرف خواهد شد. اما مقصود وی از خطاناپذیری همان است که برنیت ذهن‌گرایی^۱ می‌خواند.^۲ مزیت خطاناپذیری بر نسبی‌گرایی ادراکی و نسبی‌گرایی در صدق این است که، برخلاف آن‌ها، در تفسیر، شرط ربط یا پیوند را رعایت می‌کند و اجازه می‌دهد که (ه) بهترین حمایت برای (پ) باشد. در خطاناپذیری، با فرض این که اشیاء پیوسته متفاوت به نظر می‌رسند، اعیان نیز پیوسته در تغییر قلمداد می‌شوند. به بیان دیگر، در خطاناپذیری ادعا این است که اشیاء نمی‌توانند متفاوت به نظر برسند، مگر آن که اصالتاً و واقعاً در تغییر باشند. حال آن که در نسبی‌گرایی ادراکی به رغم آن که مثلاً باد در نسبت به مدرک‌های مختلف ویژگی‌های ادراکی مختلف دارد، اما خود شیء در تغییر فرض نمی‌شود. با این تفسیر، فاین در برابر برنیت قرار می‌گیرد که معتقد بود افلاطون، برخلاف ارسطو و سکستوس و شارحان پسین، آموزه معیار را نسبی‌گرایانه تعبیر می‌کند.

ریچارد بت (Bett, 1989) معتقد است که، برخلاف مشهورات موجود در کتب عمومی تاریخ فلسفه، تواریخ فلسفه یونان و پژوهش‌های مرتبط با سوفیست‌ها و تحقیقات در خصوص نسبی‌گرایی، سوفیست‌ها گونه‌ای خاص از نسبی‌گرایان نبوده‌اند. صرفاً پروتاگوراس است که در معنایی جدی و قابل توجه می‌تواند نسبی‌گرا به شمار آید. اما چنین نیست که بی‌هیچ تردیدی بتوان گفت که خود پروتاگوراس نسبی‌گرا بوده است.^۳ او به جای ویژگی مشهور نسبی‌گرایی که به سوفیست‌ها نسبت داده می‌شود معتقد است سوفیست‌ها در برخی دیگر از ویژگی‌ها، از جمله توسعه فنون گفتار اقناعی و خطابه، با هم اشتراک داشته‌اند. علاقه سوفیست‌ها به توسعه فنون گفتار اقناعی باعث شده است که آن‌ها نسبی‌گرا قلمداد شوند،

1. subjectivism

۲. فاین این تغییر در لفظ را برای پرهیز از برخی برداشت‌های ملحق به ذهن‌گرایی صورت داده است. نک. Fine, 1994, p. 239.
۳. اگر وی را نسبی‌گرا می‌خوانند صرفاً بر اساس آموزه معروف معیار اوست. او در این آموزه اشتراکی با دیگر سوفیست‌ها ندارد. ریچارد بت منبع این تلقی در خصوص سوفیست‌ها را دو چیز می‌داند: (۱) این که پروتاگوراس نماینده جریان سوفسطایی در نظر گرفته شده است؛ (۲) ارزیابی شتابزده در خصوص نسبت و رابطه افلاطون و سوفیست‌ها. (۱) تردیدی نیست که پروتاگوراس به سبب موقعیت تاریخی و حسن شهرتش بر سوفیست‌ها به انحای مختلف تأثیرگذار بوده است، اما نه به این معنا که دیگر سوفیست‌ها در تمام جنبه‌ها تقلید او کرده‌اند یا با او موافق بوده‌اند. پس، اگر بنا باشد دریابیم که دیگر سوفیست‌ها نسبی‌گرا بوده‌اند یا نه باید به آرای خود آن‌ها مراجعه کنیم نه به آرای پروتاگوراس (البته اصلاً اگر حتی خود پروتاگوراس نسبی‌گرا باشد). (۲) افلاطون به روشنی در مواقع بسیار با سوفیست‌ها مخالف است و فلسفه پخته افلاطون نظر خاصی در خصوص حقیقت دارد که شامل حقیقت اخلاقی هم می‌شود و به طور سفت‌وسختی این حقیقت مورد بحث عینی است، نه نسبی. همین باعث می‌شود که تقابل افلاطون و سوفیست‌ها تقابل عینی‌گرایی در برابر نسبی‌گرایی دانسته شود (Bett, 1989, pp.139-140).

چون بناست بیاموزند که چگونه دیگران را در مورد هر عقیده‌ای قانع سازیم. به نظر او، صرف این که سوفیست‌ها اهل خطابه باشند مستلزم آن نیست که نسبی‌گرا هم باشند. چون آموزه خطابه به هیچ روی کسی را به نسبی‌گرایی متعهد نمی‌سازد و حتی مشوق نسبی‌گرایی نیست: می‌توان فن گفتار اقناع‌کننده را تعلیم کرد بدون آن که هیچ نظریه‌ای درباره ماهیت حقیقت داشت، و حتی اگر اهل خطابه نظریه‌ای راجع به ماهیت حقیقت داشته باشند لازم نیست که آن نظریه الزاماً نسبی‌گرایی باشد. در نتیجه، علاقه سوفیست‌ها به خطابه و فنون خطابی و توسعه و تعلیم آن شاهد و قرینه‌ای نیست که به واسطه آن بگوییم آن‌ها نسبی‌گرا بوده‌اند (Bett, 1989, p. 153-154).

یکی دیگر از اشتراکات سوفیست‌ها علاقه آن‌ها به مبحث درستی نام‌ها یا *orthotēs onomatōn* بوده است. این علاقه حکایت از آن دارد که سوفیست‌ها به رابطه واژگان و جهان علاقه‌مند بوده‌اند. البته خود بت واقف است که این علاقه الزاماً حکایت از نظریه‌ای مابعدالطبیعی ندارد و ممکن است این علاقه به درستی نام‌ها صرفاً به سبب ارزشی بوده باشد که این مطلب برای فن خطابه دارد. اما به عنوان شاهدی بر لوازم مابعدالطبیعی مبحث درستی نام‌ها از محاوره کراتولوس بهره می‌گیرد که به زعم او تنها بررسی مسوط در خصوص درستی نام‌هاست که از آن زمانه باقی مانده است و حاوی لوازم مابعدالطبیعی مورد ادعاست. کراتولوس در این محاوره معتقد است که هر قطعه‌ای از واقعیت را با واژه‌ای می‌نامیم که آن واژه به نحو یگانه‌ای شایسته آن مرجع است. در مقابل، هر موگنس درستی در نامیدن را چیزی بیش از قرارداد نمی‌داند. رأی هر موگنس مستلزم آن است که اساساً چیزی به نام درست و غلط معنا نداشته باشد، و بدین جهت بت معتقد است قاعده‌تاً سوفیست اگر در پی مبحث درستی نام‌ها باشد باید طرفدار رأی کراتولوس باشد نه هر موگنس.^۱ اما اگر رأی سوفیست‌ها به رأی کراتولوس شبیه باشد،

آن سوفیست‌ها که این مبحث را بررسی می‌کرده‌اند نسبی‌گرا نبوده‌اند. کاملاً برعکس. اصرار بر این که صورت‌هایی مشخص از واژگان «به طور طبیعی درست» اند مستلزم آن است که جهان را خصلتی معین باشد، و هر جزء مشخص از آن را به نحو عینی فقط بشود به یک طریق توصیف کرد. (Bett, 1989, p. 156)

اما خود بت ملتفت است که اگر صرفاً با این قرینه نتیجه‌گیری کند که سوفیست‌ها نسبی‌گرا نبوده‌اند در معرض نقدهایی خواهد بود. یکی این که بر شیوه‌هایی که افلاطون بحث را صحنه‌آرایی می‌کند بیش از حد تکیه دارد و آرای هر موگنس و کراتولوس تنها آرای ممکن در آن زمان نبوده است. دیگر آن که رأی

۱. درست است که هر موگنس برادر کالیاس است و کالیاس از حامیان سوفیست‌ها بوده است، اما بت گمان دارد که به این دلیل که رأی هر موگنس مستلزم آن میان رفتن تفاوت میان درست و غلط است و در عین حال سوفیست کسی است که در پی درستی نام‌هاست نمی‌توان رأی هر موگنس را بازتاب رأی سوفیست‌ها دانست.

هرموگنس، اگرچه بر خلاف پژوهش مفصل در درستی نام‌ها باشد، اما یکی از آرای مطرح در این بحث است و به راحتی می‌توانسته بازتاب رأی برخی از سوفیست‌ها بوده باشد و همین می‌تواند نشان دهد که برخی سوفیست‌ها نسبی‌گرایانی رادیکال بوده‌اند (Bett, 1989, p. 156).

در خصوص نقد نخست، بت می‌پذیرد که تنها آرای موجود در آن زمانه آرای نیست که هرموگنس و کراتولوس روایت می‌کنند، و رأی سومی نیز ممکن است که به موجب آن زبان قراردادی باشد اما کماکان بتوان بر تمایزی میان کاربرد درست و غلط پای فشرد. این رأی را او از جمله به خود پروتاگورس نسبت می‌دهد.^۱ پروتاگوراس در محاوره پروتاگوراس اسطوره‌ای نقل می‌کند که به موجب آن انسان در آغاز سخن و نام‌ها را به بیان آورد. اما پروتاگوراس به هیچ روی باور ندارد که همه کاربردها صحیح باشند (Bett, 1989, p. 158).

در خصوص دومین نقد، بت مدعی است که حتی اگر رأی برخی سوفیست‌ها به رأی هرموگنس نزدیک بوده باشد، نه تنها نشان از آن ندارد که آن‌ها نسبی‌گرا بوده‌اند، بلکه به عکس قرینه‌ای می‌شود بر ضدنسبی‌گرا بودن آن‌ها. زیرا از نظر هرموگنس در محاوره کراتولوس واقعیت ثابت و متعین است، گرچه هر موجود واقعی متعین می‌تواند هر نامی بگیرد و هیچ نامی نیست که شایسته‌تر از دیگر نام‌ها برای نامیدن موجود مورد نظر باشد.^۲ همچنین بت استدلال می‌کند که وقتی هم هرموگنس و هم کراتولوس مدعی‌اند که نام‌ها برای برچسب‌زدن به چیزها در جهان یا نامیدن آن‌ها به کار می‌روند نشان از آن دارد که چیزها در جهان مقدم بر و مستقل از برچسب‌زدن یا نامیدن هستند و این حکایت از مابعدالطبیعه‌ای ضدنسبی‌گرایانه نزد هر دوی آن‌ها دارد (Bett, 1989, p. 157).

پس از فراغت از پاسخ به این نقدها، بت به بررسی دو رأی مرتبط به هم می‌پردازد که گفته می‌شود سوفیست‌های متعدد از جمله پروتاگوراس به آن باور داشته‌اند: (۱) تناقض ناممکن است و (۲) قضیه کاذب ناممکن است. این دو رأی نتیجه ثانوی/فرعی نسبی‌گرایی تلقی شده‌اند. چون اگر دو قضیه متناقض هر یک تنها در نسبت با کسی که به آن باور دارد صادق باشد، آنگاه وجود تناقض بی معنا می‌شود. رأی (۲) در کراتولوس (429b-430a) ذکر می‌شود و خود کراتولوس نیز مدافع آن است. اما ریچارد بت با بررسی سرچشمه استدلال‌هایی که به نفع این دو رأی آورده می‌شود معتقد است که سرچشمه این دو تز ارتباطی با نسبی‌گرایی ندارد. سرچشمه مورد ادعا دیدگاهی درباره زبان است که هنوز میان موضوع و محمول تمایز نگذاشته است. او معتقد است که این دو رأی در میان معماهایی متعدد قرار دارند که از دیدگاه خام مذکور در خصوص زبان برآمده‌اند.

اگر تمام آنچه زبان انجام می‌دهد نامیدن چیزهایی در جهان است، آنگاه در مورد هر جزئی از زبان

۱. بت این دیدگاه را همچنین به دیودوروس سیسیلی نسبت می‌دهد، مشخصاً نک. 1.8.3-4. *Bibliotheca Historica*.

۲. در این باره، نک. کراتولوس 386a-391a.

صرفاً دو امکان وجود دارد: یا آن چیز یا چیزهایی که بناست به آن‌ها ارجاع دهد به درستی می‌نامد یا نه. اگر به درستی می‌نامد، آنگاه هدفش را برآورده کرده است، یعنی صادق است. اما اگر چنین نباشد، آنگاه یا به اشتباه موردی دیگر را هدف گرفته است، یا در غیر این صورت اصلاً موردی را هدف نگرفته است. به بیان دیگر، یا درباره چیزی است غیر از آنچه انتظار می‌رود، یا در غیر این صورت درباره هیچ چیز نیست، و بنابراین صرفاً صدایی بی‌معناست. (Bett, 1989, p. 160)

بت متذکر می‌شود که، در این تلقی خام، صادق صرفاً خصیصه جملات نیست، بلکه واژگان منفرد نیز صادق تلقی می‌شوند. در چنین تصویری از زبان، ناممکن است که از میان دو گزاره که در مقابل یکدیگر قرار دارند یکی درست باشد و دیگری درست نباشد، اگرچه هر دو درباره چیزی یکسان در جهان‌اند. در نتیجه، دورای (۱) و (۲) نتیجه نسبی‌گرایی نیستند، بلکه نتیجه عدم تمایز میان موضوع و محمول‌اند. به علاوه، چنین دیدگاهی مستلزم تصویری عینی‌گرایانه از جهان است، چون نام‌ها بناست چیزهایی را بنامند که پیشاپیش و مستقل از زبان هستند.^۱

پروتاگوراس و شکاکیت پورونی

در این بخش می‌کوشیم برخی ویژگی‌هایی که ممیز شکاکان پورونی است در آرا و آثار پروتاگوراس بیابیم. در این راستا، نخست شکاکیت پورونی را به اختصار معرفی می‌کنیم و سپس با مراجعه به آثار سکستوس امپیریکوس، که حاوی مفصل‌ترین و موثق‌ترین داده‌ها در خصوص شکاکیت پورونی است، مشترکاتی را میان اندیشه‌های پروتاگوراس و ایشان می‌یابیم. این مشترکات عبارت‌اند از (۱) تعلیق حکم در خصوص امور ناواضح، (۲) شعار «نه بیشتر این که آن»، و (۳) معیار عمل شکاکانه، و همچنین (۴) ردیه‌نویسی بر استادان علم و فن.

شکاکیت پورونی در دنیای باستان آخرین مرحله از رشد اندیشه شکاکانه است که بنا بر ادعایی از پورون الیسی و بنا بر ادعایی دیگر از هومر و حکمای سبعة آغاز می‌شود.^۲ محور اصلی این نوع از شکاکیت تعلیق حکم است، چه حکم سلبی چه حکم ایجابی. از این رو، شکاک پورونی حتی امکان شناخت را نیز انکار نمی‌کند. سکستوس (PH I.1-3) به «بنیادی‌ترین تفاوت میان» فلسفه‌های غالب در زمانه خود می‌پردازد و آن‌ها را به سه دسته تقسیم می‌کند: (۱) نظریه‌باوران (dogmatikoi / δογματικοί) که

۱. بت این دیدگاه را دیدگاه زیاده‌ساده‌سازی‌شده نام‌گذاری در زبان (the over-simplified "naming" view of language) می‌نامد. البته چنین نیست که افلاطون اصلاً به این تمایز واقف نبوده باشد. بت معتقد است که به این تمایز در محاره سوفسطایی توجه می‌شود (Bett, 1989, p. 161).

۲. «برخی از اهالی این مکتب می‌گویند که هومر بنیان‌گذار مکتب بود، چون در موضوعی واحد، بیش از هر کس دیگر، اکنون پاسخی می‌دهد و گاه دیگر پاسخی دیگر؛ و هرگز هیچ پاسخ را با قطعیت تصدیق نمی‌کند. بدین سان، همچنین، اقوال حکمای سبعة نیز شکاکانه خوانده شده است» (DL, ix. 71).

مدعی‌اند حقیقت را در مورد موضوع پژوهش خود یافته‌اند؛ (۲) شکاکان آکادمی که مدعی‌اند چنین حقیقتی دست‌نیافتنی است، و (۳) شکاکان پورونی که به پژوهش ادامه می‌دهند و در مورد دست‌یافتنی یا دست‌نیافتنی بودن حقیقت در مورد موضوع پژوهش خود هیچ ادعایی ندارند، و صرفاً به پژوهش ادامه می‌دهند. پیوسته در حال پژوهش بودن و تعلیق حکم بی‌تردید شیوه‌ها و ابزارهایی می‌طلبند که سکستوس در PH I به اختصار آن‌ها را شرح می‌دهد. مهم‌ترین شیوه شکاکان برای تعلیق حکم جعبه‌ابزاری است از الگوهای استدلال شکاکانه که به واسطه آن‌ها شکاک می‌تواند در برابر آرای متقابل حالت تکافؤ ایجاد کند و این وضعیت تکافؤ ادله و شواهد و استدلال‌ها به این می‌انجامد که شکاک در وضعیتی روانی قرار گیرد که تصدیق یا تکذیب میسر نباشد.^۱ یکی از این مجموعه الگوهای استدلال شکاکانه الگوهای استدلال دهگانه آینسیدموس است که می‌توان گفت صورتی مبسوط از آموزه معیار پروتاگوراس است. الگوی نخست تا هفتم معطوف است به نشان دادن این که افراد حیوان و انسان بر اثر عوامل مختلف ادراکات مختلف دارند و در الگوی هشتم نتیجه می‌گیرد که

... همه چیز نسبی به نظر می‌رسد (*πρός τι πάντα φαίνεται / pros ti panta phainetai*).

اما این به دو طریق گفته می‌شود: نخست، در نسبت با آنچه حکم می‌کند (زیرا زیرنهاد خارجی [*ἐκτὸς ὑποκείμενον / ekto hypokeimenon*] که [در باره آن] حکم می‌شود به نظر می‌رسد در نسبت با آن چیزی است که حکم می‌کند [یعنی شیء نه به‌خودی‌خود بلکه در نسبت با آنچه حکم‌کننده است واجد فلان یا بهمان تعیین است]) ... چون هر چیز در نسبت با فلان حیوان و فلان انسان و فلان حس و فلان پیرامون ایستا (*περίστασις / peristasin*) به نظر می‌رسد. (PH I.137)

از این رو است که سکستوس معتقد است عامل مشابه انگاشتن شکاکیت پورونی و اندیشه پروتاگوراس این است که وی مفهوم نسبت یا تضایف (*πρός τι / pros ti*) را معرفی می‌کند. اما مشخصاً در PH I.216-219، مطابق استدلال افلاطون در *ثنای تتوس*، می‌کوشد نشان دهد که شکاکیت پورونی با اندیشه پروتاگوراس متفاوت است و در این راستا به ویژه به آموزه *هراکلیتیوسی* ای می‌تازد که افلاطون تحت عنوان آموزه مرئوس به پروتاگوراس نسبت می‌دهد. بدین سان، وقتی به نمایندگی اصلی شکاکیت پورونی که متون شکاکان را به واسطه او داریم (یعنی سکستوس امپیریکوس) مراجعه می‌کنیم، می‌بینیم که در نظر او پروتاگوراس نه شکاک است، نه نسبی‌گرا، بلکه جزم‌اندیش است. اما مقایسه قول منسوب کتاب در باب *خدا/یان* (منسوب به پروتاگوراس) و نیز آموزه معیار با برخی اقوال سکستوس امپیریکوس نشان می‌دهد که اگر غبار آموزه *هراکلیتیوسی* ای را که افلاطون در *ثنای تتوس* به پروتاگوراس نسبت می‌دهد از آموزه معیار بزداییم، آنگاه نقد سکستوس بلاوجه می‌شود و این دو اندیشه بیش از پیش به یکدیگر نزدیک می‌شوند.

۱. این الگوها، بنا بر گزارش سکستوس (PH I.131-187)، در چهار دسته ارائه شده‌اند: الگوهای دهگانه و هشتگانه منسوب به آینسیدموس، پنجگانه منسوب به آگریپا، و الگوهای دوگانه.

یکی از جملات برجامانده از پروتاگوراس که عموماً در سایه آموزه مشهور معیار کمتر شناخته است و همچون آموزه معیار به مسئله معرفت و شناخت مربوط می‌شود گفتاوردی است از کتابی با نام درباره خدایان:

درباره خدایان نه می‌توانم بدانم که وجود دارند یا وجود ندارند نه این که در صورت از چه گونه‌اند: زیرا چیزهای بسیاری مرا باز می‌دارد که این را بدانم، ناواضحی‌اش و کوتاهی حیات آدمی.^۱ (DL ix.51)

این گفته پروتاگوراس موجب شد که او را بی‌خدا قلمداد کنند و هر نسخه‌ای از کتاب‌های او که در دست کسی باشد جمع‌آوری کنند و آن‌ها را بسوزانند (DL ix.52; PE 14.3.7). دیوگنس لائرتیوس (DL ix.54) همچنین روایت می‌کند که این کتاب نخستین کتابی بود که پروتاگوراس به صورت عمومی قرائت کرد. اما روشن است که موضع پروتاگوراس در اینجا بیشتر لادری است تا بی‌خدایی.^۲ به این جهت که پروتاگوراس در اینجا مدعی است که در خصوص وجود و چیستی خدایان «شناخت ندارم» (οὐκ ἔχω εἰδέναι / ouk ekhō eidenai)، چه ایجاباً چه سلماً (οὐθ' ὥς εἰσὶν οὐθ' ὥς οὐκ εἰσὶν / outh' hōs ouk eisin outh' hōs ouk eisin) مشابه این گفتاورد را در PH III.6 می‌یابیم:

حتی اگر خدا تصور شده باشد، در خصوص این که هست یا نیست تعلیق کردن حکم ضروری است ... زیرا واضح (ἐπέχειν / epekein) نیست که خدایان وجود دارند.^۳

1. περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὥς εἰσὶν οὐθ' ὥς οὐκ εἰσὶν οὐθ' ὅποιοί τινες ἰδέαν. πολλὰ γὰρ τὰ κολλούντ' με εἰδέναι, ἥ τε ἀδηλότης καὶ βραχύς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου.

دیگر بار، به سان قولی که از کتاب حقیقت نقل شده، این جمله نیز از آغاز کتاب در باب خدایان نقل شده است. می‌کونگ لی می‌کوشد نشان دهد که الباقی کتاب در باب حقیقت صرفاً استدلال‌آوری‌هایی به سبک کتاب Dissoi Logoi بوده است (Lee, 2005, p. 27). به همین سیاق، با توجه به این که دیوگنس لائرتیوس نقل می‌کند که این کتاب نخستین کتابی است که پروتاگوراس به صورت عمومی قرائت کرده، می‌توان حدس زد که در ادامه استدلال‌هایی له و علیه وجود و چیستی خدایان، به سبک جدلی، آمده باشد.

۲. کاپلستون (۱۳۸۸، ص. ۱۰۹) می‌پذیرد که این جمله حاوی شکاکیتی مخرب است، اما آن را با توجه به تصویری که افلاطون از پروتاگوراس ارائه می‌کند «بی‌تردید اشتباه‌آمیز» می‌داند. او تفسیر نسبی‌گرایانه را فرض می‌گیرد و معتقد است که «درست همان طور که از نسبی بودن قانون‌نامه‌های مختلف این نتیجه اخلاقی گرفته می‌شود که فرد باید خود را تسلیم تعلیم و تربیت سنتی کند، همین طور هم از عدم یقین ما درباره خدایان و ماهیت آن‌ها این نتیجه اخلاقی گرفته می‌شود که ما باید به دین مدینه وفادار بمانیم». وی در ادامه خلق و خوی محافظه‌کار پروتاگوراس را نیز به مثابه شاهدی بر این ادعا می‌آورد که این جمله منقول از کتاب درباره خدایان اشتباه‌آمیز است. اما بر خلاف رأی کاپلستون، وفادار ماندن به دین مدینه با شکاکیت و تعلیق حکم در خصوص وجود و ماهیت خدایان قابل جمع است و این همان کاری است که سکستوس امپیریکوس (PH I.23-24) انجام می‌دهد.

3. "Ἵνα δὲ καὶ ἐπινοῇται ὁ θεός, ἐπέχειν ἀνάγκη περὶ τοῦ πότερον ἔστιν ἢ οὐκ ἔστιν ... τὸ γὰρ εἶναι τὸν θεὸν πρόδηλον μὲν οὐκ ἔστιν.

در این گفتاورد از سکستوس دو لفظ تعلیق کردن حکم (*ἐπέχειν / epekhein*) و واضح (*πρόδηλον / prodēlon*) به کار رفته است که از اصطلاحات محبوب شکاکان پورونی‌اند. اگرچه پروتاگوراس از فعل *ἐπέχω / epekho* یا مشتقات آن از جمله *ἐποχή / epokhē* استفاده نکرده است، اما وجود لفظ *ἄδηλος / adēlos* (امر ناواضح)، که در متون سکستوس امپیریکوس جفت متضاد معنایی *πρόδηλον / prodēlon* است، در مقام دلیلی بر این ناتوانی در شناخت، سرنخ خوبی به دست می‌دهد تا بتوانیم «شناخت ندارم» را *ἐποχή / epokhē* شکاکان پورونی تعبیر کنیم. اما نخست باید بدانیم شکاکان پورونی *ἄδηλος / adēlos* یا امر ناواضح را چه تعبیر می‌کرده‌اند.^۱

سکستوس امپیریکوس در کتابی دیگر با عنوان *ضبط منطقیون*^۲ (AM VIII.141)، از زبان جز میون، امور / چیزها (*πραγμάτα / pragmata*) را در کلی‌ترین تقسیم به دو دسته امور واضح (*πρόδηλος / prodēlos*) و امور ناواضح (*ἄδηλος / adēlos*) تقسیم می‌کند و در توضیح هر یک می‌گوید:

... امور واضح خودشان به حواس و اندیشه می‌آیند و امور ناواضح آن‌هایی هستند که از طریق خودشان دریافته نمی‌شوند.^۳

در AM VIII.145، دسته دوم (امور ناواضح) را به سه گونه تقسیم می‌کند: (۱) مطلقاً (*καθάπαξ / kathapax*)، (۲) بالطبع (*φύσει / phusei*)، (۳) موقتاً / در حال حاضر (*πρὸς καιρὸν / pros kairon*) امور موقتاً ناواضح اموری‌اند که طبیعتی واضح دارند، اما مانعی خارجی آن‌ها را از دسترس شناخت ما خارج می‌سازد. تفاوت اموری که مطلقاً ناواضح‌اند با اموری که بالطبع ناواضح‌اند نیز در این است که دسته نخست به هیچ نشانه‌ای دریافتنی نیستند، اما دسته دوم به واسطه نشانه دریافتنی‌اند

۱. شایان ذکر است که لفظ *ἄδηλος / adēlos* در معنای اصطلاحی در زمانه پروتاگوراس شناخته بوده است. مثلاً در قولی از آناکساگوراس نیز آمده است که «دیدن امور ناواضح [از راه] امور ظاهر است» (*ὅψις γὰρ ... τῶν ἀδήλων τὰ φαίνόμενα / opsis gar ... tōn adēlōn ta phainomena*). (PH I, 138). همچنین، نک. Woodruff, 1985, p. 488.

۲. این کتاب حاوی دو دفتر است و خود کتاب زیر مجموعه‌ای است از کتاب *Adversus Mathematicos*. در خصوص ترجمه عنوان این اثر بنگرید به بخش «پوست».

۳. شایان ذکر است که سکستوس برای امور واضح از لفظ *ἐναργής / enargēs* نیز استفاده می‌کند. لیدل و اسکات ذیل این مدخل معانی مشهود (*visible*)، ملموس (*palpable*)، آشکار در برابر چشم ذهن (*manifest to the mind's eye*)، قابل رؤیت (*prominent*) و آنچه به شکل جسمانی باشد (به ویژه در مورد خدایان وقتی به صورت خودشان پدیدار شوند) را آورده‌اند.

سکستوس (AM VII.25) همچنین در همین راستا می‌گوید:

«... گمان است که امور واضح از طریق معیاری به خودشان شناخته می‌شوند، امور ناواضح از طریق نشانه و برهان به واسطه انتقال از امور واضح...».

4. ...καὶ πρόδηλα μὲν τὰ αὐτόθεν ὑποπίπτοντα ταῖς τε αἰσθήσεσι καὶ τῇ διανοίᾳ ἀδηλα δὲ τὰ μὴ ἐξ αὐτῶν ληπτὰ. / ...kai prodēla men ta autothen hypopiptonta tais te aisthēsesi kai tē dianoia adēla de ta mē ex hautōn lēpta.

(AM VIII.149-150).^۱ سکستوس (PH II.97-98) برای هر یک از امور ناواضح مثالی ارائه می‌کند. مثلاً این که تعداد ستارگان زوج است برای ما مطلقاً ناواضح است. برخی امور مانند «منافذ نامشهود» گرچه به ادراک حسی دریافتنی نیستند، اما مثلاً از طریق تعریق می‌توانیم به وجود این منافذ پی ببریم. برخی امور نیز گرچه بالطبع واضح‌اند، اما در حال حاضر برای ما، به واسطه شرایط خارجی، ناواضح‌اند. مثلاً سی‌وسه‌پل اصفهان برای کسی که در موزه کلیسای وانک ایستاده است ناواضح است.

پروتاگوراس در مقام استدلال برای ناتوانی‌اش در شناخت هستی و چیستی خدایان دو دلیل ذکر می‌کند: یکی کوتاهی عمر و دیگری ناواضح بودن موضوع. اگر این دورا در ترکیب با هم در نظر بگیریم، موضوع «خدا» موضوعی نیست که مطلقاً ناواضح باشد، چون اگر چنین بود نیازی به تعلیق حکم در خصوص قضیه‌ای که چنین موضوعی در آن به کار رود نبود^۲، بلکه موضوعی است که بالطبع ناواضح است و شناختش مستلزم صرف زمان بسیار است و البته این بسیاری زمان می‌تواند به این معنا باشد که گرچه راهی برای شناخت موضوع از طریق نشانه هست، اما به سبب دشواری شناخت طبیعت موضوع شناخته نمی‌شود، گرچه مطلقاً ناواضح نیست، یعنی مسیر شناخت آن از طریق نشانه مطلقاً بسته نیست. بدین سان، طبیعتاً و موقتاً ناواضح بودن موضوع «خدا» موجب می‌شود که پروتاگوراس، بی آن که حکمی صورت دهد، حکم را در این خصوص تعلیق کند.

پروتاگوراس که در آموزه معیار صراحتاً انسان را معیار هر چیز می‌داند، در خصوص خدایان حکم را تعلیق می‌کند، و نه حکم به وجود خدایان می‌دهد، نه عدم وجود خدایان. «هر چیز» در آموزه معیار همواره محل تفسیر بوده است: این که آیا منظور از هر چیز فقط امور حسی است یا امور غیرحسی از جمله امور اخلاقی و سیاسی و فرهنگی را هم شامل می‌شود.^۳ با توجه به قول کتاب درباره خدایان، «هر چیز» باید اشاره به امور واضح داشته باشد که تحت حواس و اندیشه قرار می‌گیرند (ὁποπίπτοντα ταῖς τε αἰσθήσεσι καὶ τῇ διανοίᾳ). بدین سان، می‌توان به جای دوگانه مشهور امور حسی و امور غیرحسی از دوگانه امور واضح و امور ناواضح استفاده کرد، و مجوز کاربرد این دوگانه را می‌توان از کاربرد لفظ

۱. شاید این پرسش پیش بیاید که چطور شکاکان پورونی می‌توانند اموری را واضح قلمداد کنند. در این راستا، شایان ذکر است که واضح به شمار آوردن طبیعت برخی امور برای عقل یا ادراک ما به منزله یقینی بودن نیست. آنچه واضح است برای شکاک به نحو روانی تردیدناپذیر است، یعنی شکاک به نحو روانی چاره‌ای ندارد جز پذیرش فلان باور و نمی‌تواند از اعتقاد به آن سر باز زند، چون انطباقی بر او تحمیل شده است. به بیان دیگر، وقتی شکاک پورونی عسل می‌خورد و طعم شیرینی حس می‌کند نمی‌تواند نپذیرد که «عسل شیرین به نظرش می‌رسد»، اما این جوازی برای این حکم کلی نیست که «عسل شیرین است».

۲. شایان ذکر است که آنچه مطلقاً ناواضح پنداشته می‌شود تواند بود که در آینده بالطبع ناواضح قلمداد شود اما مادام که مطلقاً ناواضح پنداشته شود پژوهش در آن بی‌معناست (از آقای پوریا پناهی به خاطر یادآوری این مطلب سپاسگزارم).

۳. مثلاً نک. ثنای‌تنوس 172a.

ἀδελος / *adēlos* در گفتار پروتاگوراس و متضاد آن که در گفتار وی ذکر نشده اخذ کرد.

اما در تفسیر «آنچه هست این که هست و آنچه نیست این که نیست» گفتاوردی از دیدیموس نابینا^۱ می‌تواند تا حدی راهنما باشد.^۲ وقتی وی از پروتاگوراس سخن به میان می‌آورد متذکر می‌شود که «او می‌گوید که آنچه هست در پدیدار شدن است که هست».^۳ وودراف (Woodruff, 1985, p. 486) معتقد است که «در» در این جمله به طور معمول اشاره به نحوی از اندراج دارد: «(بودن بخشی از آشکار بودن است)»، اما در معنای وابستگی علی هم می‌تواند به کار رود: «(بودن به آشکار بودن وابسته است)». و نتیجه می‌گیرد که در هر دو حالت «جمله پروتاگوس مستلزم این است که هر چیزی که هست برای کسی آشکار باشد ... این اندیشه معرفت‌شناختی پیامدی هستی‌شناختی دارد: طبیعت هیچ رازی ندارد؛ آنچه برای کسی آشکار نیست دانستی‌ای درباره‌اش نیست».^۴ اما در اینجا می‌توان معنای سومی هم در نظر گرفت که به موجب آن هیچ پیامد یا استلزام هستی‌شناختی‌ای در پی نداشته باشد. در این معنا ادعا صرفاً این است که آنچه هست به این معنا هست که انطباعی از آن داریم. چه بسا چیزی نباشد، اما انطباعی داشته باشیم و چنین انطباعی هیچ ارتباطی به چیزی بیرون از ما ندارد. سکستوس به این معنا واقف است و از جمله در AM VII. 383-387 از آن بحث می‌کند. اما وودراف، بر اساس همین استنباط، آموزه معیار را چنان تعبیر می‌کند که گویی هر آنچه هست باید در دایره امور واضح قرار داشته باشد. اما بر اساس آن معنای سومی که ذکر شد می‌توان آموزه معیار را چنین تقریر کرد:

آموزه معیار: انسان معیار امور واضح است معیار امور واضحی که به نظر می‌رسند

این که به نظر می‌رسند و معیار امور واضحی که به نظر نمی‌رسند این که به نظر نمی‌رسند.

دلیل آن که در قسمت دوم آموزه معیار* از عبارت «امور ناواضح» استفاده نکردیم این است که مثالی

که دیدیموس نابینا در ادامه می‌آورد بیانی است از امور موقتاً ناواضح در زبان سکستوس امپیریکوس:

... من در نظر تو که در برابرم حاضری نشسته به نظر می‌رسد؛ در نظر کسی که غایب

است نشسته به نظر نمی‌رسد: ناواضح [ἀδελος / *adēlos*] است که آیا نشسته هستم یا

۱. متکلم مسیحی مکتب اسکندریه در قرن ۴ میلادی. «اثر دیدیموس شامل ارجاعات مکرر به فیلسوفان یونانی مختلف است، اما این اقوال از فیلتر منابع دوران یونانی مآبی عبور کرده‌اند» (نک. Woodruff, 1985, pp. 483-484).

۲. وودراف (Woodruff, 1985, pp. 491-497) به تفصیل در خصوص وثوق این قطعه برجامانده از دیدیموس بحث کرده است.

3. λέγει ὅτι τὸ εἶναι τοῖς οὖσιν ἐν τῷ φαίνεσθαι ἔστιν. (Did. Caec. Comm. in Ps. 34.17)

۴. وی در ادامه با توجه به لفظ ἀδελος / *adēlos* در این تفسیر دچار دشواری می‌شود و می‌کوشد به واسطه قرآنتی که خودش آن را «قرآنت آمیستی» می‌خواند این تفسیر را تعدیل کند. اما در نهایت معتقد است که اگرچه با لحاظ کردن این قرینه متن دیدیموس سازگارتر به نظر می‌رسد، اما در نهایت صحیح‌تر است که پروتاگوراس را بدان سان تعبیر کنیم که او معتقد باشد هر آنچه پدیدار می‌شود هست و آنچه پدیدار نمی‌شود نیست و، در نتیجه، تمایزی میان آنچه هست و آنچه پدیدار می‌شود نیست (Woodruff, 1985, p. 487).

نشسته نیستم. (شرح مزامیر، ۳۴-۱۷)^۱

در نتیجه آموزه معیار* سخنی در باب امور ناواضح به میان نمی‌آورد (احتمالاً به این دلیل که در جایی دیگر، یعنی در کتاب درباره‌ی خدا/یان، به امور ناواضح پرداخته شده) و تماماً معطوف است به امور واضح. اما در این تقریر تازه دیگر سخنی از هستی و نیستی یا صدق و کذب نیست و صرفاً از آنچه پدیدار می‌شود و آنچه پدیدار نمی‌شود سخن گفته می‌شود. آموزه معیار* نمی‌تواند نسبی‌گرایی ادراکی قلمداد شود، چون هیچ ادعای ایجابی یا سلبی در خصوص ماهیت متضایف بودن صفات و ویژگی‌های شیء ندارد. این نسخه از آموزه معیار را می‌توان با شرحی که سکستوس امپیریوس در خصوص معیار عمل شکاکانه ارائه می‌کند بسیار نزدیک دانست. بدین سان، بر خلاف آنچه هارت (Harte, 1999, p. 161) می‌گوید، چنین نیست که پروتاگوراس از پدیدارهای متقابل و متضاد یک‌راست به این واقعیت می‌رسد که مثلاً نحوه‌ی چنین و چنان بودن باد در نسبت با هر یک از ما تعیین می‌شود، بلکه پدیدارها صرفاً انطباعاتی هستند که هر یک از ما در منظر خود واجد آن هستیم. ما در این منظر محبوسیم و لزوماً اشتراکی در این انطباعات نداریم.^۲ اما این بدان معنا نیست که پروتاگوراس پرسشی در خصوص واقعیت خود باد ندارد. چنین برداشتی بی‌تردید مستلزم آن است که آموزه مابعدالطبیعی هراکلیتوس را که افلاطون در توضیح رأی پروتاگوراس می‌آورد نادیده بگیریم.

شکاگان از دوران باستان تاکنون پیوسته در برابر این انتقاد قرار داشته‌اند که شکاکیت به منزله‌ی بی‌عملی است، و چون شکاک مثل دیگر آدمیان در زندگی اعمالی انجام می‌دهد، پس نمی‌تواند شکاک باشد. در نتیجه سکستوس (PH I.22) معیار عمل شکاک را *φανόμενος / phainomenos* (امر ظاهر / پدیدار) معرفی می‌کند و در توضیح این اصطلاح می‌گوید:

... به نحو ضمنی مقصود از این [واژه] انطباعات [φαντασία / *phantasia*] است. چون آن‌ها [انطباعات] در احساس و تأثر غیرارادی قرار دارند، غیرقابل پژوهش‌اند [ἀζήτητός / *azdētētos*]. در نتیجه، گمان می‌کنم هیچ کس در این که زیر نهاد فلان یا بهمان انطباعات را دارد بحثی ندارد. نقطه‌ای که محل بحث است این است که آیا در واقعیت

۱. برای دسترسی به اقوال مربوط به پروتاگوراس در شرح دیدیموس نابینا بر مزامیر نک. Laks, 2016, pp. 108-109. روشن نیست که چرا میر (Mejer, 1972, pp. 176-177) در اینجا *ἀδῆλος / adēlos* را در معنای امور ادراک‌ناپذیر (imperceptible things) می‌گیرد و به خصلت موقتی بودن این نحو از عدم وضوح توجهی ندارد. وودراف (Woodruff, 1985, p. 489) به این ایراد اشاره کرده است.

۲. تازوکو ای. وَن‌پرکل در مقاله‌ای درخشان (van Berkel, 2013) بر اساس رویکرد لیکاف و جانسون به استعاره و نیز با استفاده از بررسی بسامدهای لفظ *metron* در متون یونانی پیش از پروتاگوراس و همعصر با پروتاگوراس، قرآتی از آموزه معیار ارائه می‌دهد که، به گمان نگارندگان، بدیع و در عین حال بسیار قابل توجه است. او با استفاده از این رویکرد دیدگاهی منظرگرایانه به پروتاگوراس نسبت می‌دهد.

چنان که به نظر می‌رسد هست.

در شکاکیت پورونی میان آنچه هست و آنچه به نظر می‌رسد فاصله‌ای ژرف وجود دارد. آنچه هست در زمرهٔ امور ناواضح قرار می‌گیرد و آنچه ظاهر است و بر ذهن انطباعی دارد امری واضح است. در نتیجه، شکاک پورونی نیز گرچه مانند همهٔ افراد اعمالی انجام می‌دهد، اما این اعمال را بر اساس حصول یقین در خصوص زیرنهادها انجام نمی‌دهد، بلکه بر اساس آنچه در ذهنش منطبق می‌شود انجام می‌دهد. سکستوس (PH I.13) همین انطباع‌ها را معیار عمل شکاک معرفی می‌کند:

شکاکان تأثیراتی که به واسطهٔ انطباع‌ها بر آن‌ها تحمیل می‌شوند می‌پذیرند، مثلاً وقتی سردشده [ψύχεσαι / psukhesai] هستند یا گرم‌شده [θερμαίνεσθαι / thermainesthai] هستند نمی‌گویند که گمان می‌کنم «گرم‌شده» نیستم یا «سردشده» نیستم.^۱

اگر چنین باشد، آنگاه در خصوص چنین تأثراتی معیار صرفاً مدرک است و در نسبت با اوست که باد سرد به نظر می‌رسد یا گرم. چنین اموری غیرقابل پژوهش (ἀζήτητός / azētiētos) هستند و این که غیرقابل پژوهش اند یعنی نمی‌توان دربارهٔ کذب یا صدق آن‌ها گفت. شکاک ادعای صدق در خصوص آن‌ها نمی‌کند و صرفاً آن‌ها را می‌پذیرد و فرض می‌گیرد، چون برای پژوهش دربارهٔ آنچه صادق است یعنی آنچه واقعاً هست لازم است:

وقتی پژوهش می‌کنیم که آیا اشیای موجود چنان که به نظر می‌رسند هستند، می‌پذیریم که به نظر می‌رسند و آنچه به نظر می‌رسد را نمی‌پژوهیم بلکه آنچه دربارهٔ آنچه به نظر می‌رسد گفته می‌شود را می‌پژوهیم و این متفاوت است از پژوهیدنِ خودِ آنچه به نظر می‌رسد. (PH I.19)

در نظر شکاک پورونی آنچه به نظر می‌رسد نمی‌تواند کاذب باشد، نه در این معنا که آنچه به نظر می‌رسد نمی‌تواند با آنچه واقعاً هست مطابقت نداشته باشد، بلکه در این معنا که آنچه به نظر می‌رسد نمی‌تواند به نظر نرسیده باشد. بدین معناست که درستی آن را غیرقابل پژوهش می‌داند و به خودِ واقعیت نسبت نمی‌دهد و با افزودن هموارهٔ قید «تاکنون، به نظر من چنین می‌رسد که ...» حکمی می‌دهد که نه کلیت دارد، نه ضرورت. فایدهٔ این گونه از انطباعات برای شکاک پورونی آن است که بی آن که چیزی را تصدیق کرده باشد، معیاری برای عمل یافته است. اما هیچ شهادی نداریم که پروتاگوراس این گونه پدیدارها را معیار عمل دانسته باشد. اما دست‌کم با این تفسیر می‌توانیم نشان دهیم که آموزهٔ معیار صرفاً حکایت از آن دارد که آنچه به نظر می‌رسد نمی‌تواند به نظر نرسیده باشد، و این که چه چیز به نظر می‌رسد صرفاً برای آن که به نظرش می‌رسد دست‌یافتنی است.

۱. چنین کاربردی از ψύχεσαι / psukhesai و θερμαίνεσθαι / thermainesthai در اصل کاربردی کورنایی است که وولا سونا در فصل سوم از کتاب معرفت‌شناسی مکتب کورنایی (Tsouna, 1998) به تفصیل به آن پرداخته است.

چنان‌که اوگوزیلیولی (Zilioli, 2016) و می‌کیونگ لی (Lee, 2005) طی پژوهششان نشان داده‌اند، افزودن مبنای مابعدالطبیعی هراکلیتوسی به آموزه پروتاگوراس مورد ادعای خود پروتاگوراس نبوده، بلکه افزوده افلاطون در *تئایتوس* است برای «یتیم ... پروتاگوراس» (164e-165a).^۱ بر اساس همین افزوده است که سکستوس امپیریکوس پروتاگوراس را جزمی می‌خواند:

او می‌گوید که ماده [ὑλην / *hulēn*] در حال جریان است، و این که وقتی جریان می‌یابد اضافاتی پیوسته جایگزین آنچه جریان می‌یابد می‌شوند. و این که حواس ما بسته به سن و دیگر ساختارهای بدن بازاریابی می‌شوند و تغییر می‌کنند. همچنین او می‌گوید که لوگوس‌های^۲ همه چیزهای پدیدار در ماده حاضرند، به گونه‌ای که ماده می‌تواند، تا جایی که به ماده مربوط است، تمام چیزهایی باشد که به نظر هر کس می‌رسد. آدیمیان چیزهای مختلف را در زمان‌های مختلف، بسته به شرایط مختلف، درمی‌یابد: فلانی در وضعیتی طبیعی آن چیزهایی را در ماده درمی‌یابد که در وضعیت طبیعی ممکن است به نظرش برسد، بهمانی در وضعیتی غیرطبیعی آن چیزهایی را درمی‌یابد که در وضعیت غیرطبیعی ممکن است به نظرش برسند. و افزون بر این، بسته به سن، و بر اساس این که آیا در خوابیم یا بیداریم، و در نسبت با هر نوع شرایطی، چنین وضعیتی برقرار است. در نتیجه، بنا بر نظر وی، انسان معیار است برای آنچه هست؛ زیرا همه چیزهایی که بر آدیمیان پدیدار می‌شوند واقعاً هستند، و آنچه بر هیچ کس پدیدار نشود نیست. بدین سان، می‌بینیم که وی باورهایی درباره ماده در جریان و درباره حضور لوگوس‌های همه چیزهای پدیدار دارد. اما این چیزها از امور ناواضح‌اند و ما درباره آن‌ها حکم را تعلیق می‌کنیم. (PH I.218-219)

بر اساس این گزارش سکستوس از رأی پروتاگوراس، آنچه سبب می‌شود که فلان ادراک در مدرک ایجاد شود دقیقاً بازمی‌گردد به ساختار خود واقعیت. ماده هر چیز پیوسته در جریان شدن و تغییر قرار دارد و ماده هر چیز قابلیت این را دارد که به انحای مختلف در نظر مدرک ظاهر یا پدیدار شود، چون می‌تواند «همه چیزهایی باشد که به نظر هر کس می‌رسد» و افزون بر این خود مدرک نیز می‌تواند در وضعیت‌های مختلف (از جمله سن، خواب یا بیداری، سلامت یا عدم سلامت، و جز آن) واجد ادراکات مختلفی از

۱. تأکید بر این اصطلاح از می‌کیونگ لی است. او معتقد است نام‌گذاری آموزه هراکلیتی به آموزه مرموز به این جهت بوده که خوانندگان کتاب پروتاگوراس در زمانه افلاطون در خود متن با چنین مبنای مابعدالطبیعی‌ای مواجه نمی‌شده‌اند و خود پروتاگوراس هم نبوده که این مطلب را توضیح دهد. چون اصلاً پروتاگوراس بنا نداشته که موضوعی فلسفی ایراد کند، بلکه صرفاً قصد داشته به شاگردان تعلیم دهد که چگونه له و علیه یک موضع استدلال‌هایی ارائه کنند (Lee, 2005, p. 23).

۲. جولیا آناس و جان‌تان بارنز reasons ترجمه کرده‌اند و در توضیح آورده‌اند که معنای کلی دیدگاهی که به پروتاگوراس (بی‌تردید به اشتباه) نسبت داده شده روشن است، اما معنای λόγος روشن نیست (Annas & Barnes, 2007, p. 56). پی‌یر پلگرن ترجمه کرده forms. نک. PH I.218 در ترجمه پلگرن (Pellegrin, 2005).

همان شیء شود. ایرادی که سکستوس می‌گیرد ادعای ایجابی پروتاگوراس است در خصوص آنچه ناواضح است، یعنی ساختار واقعیت. در اینجا به زعم سکستوس، پروتاگوراس آنچه را ظاهر است به مثابه دلالت یا نشانه‌ای (σημεῖον / *sēmeion*) می‌گیرد که از امری ناواضح حکایت می‌کند.^۱ اما دست‌کم چنین ادعایی از آن خود پروتاگوراس نیست و صرفاً بسط و گسترشی است از رأی پروتاگوراس در *ثنای تنوس افلاطون*.^۲ اما اگر این ادعا ادعای خود پروتاگوراس باشد، به درستی می‌توان پروتاگوراس را، چنان که داذ و بت مدعی‌اند، واقع‌گرایی افراطی دانست، نه پیشگام نسبی‌گرایی (Bett, 1989, p. 167). سکستوس نیز به همین دلیل مبنای مابعدالطبیعی پروتاگوراس را جزئی می‌داند. اگر تمام آنچه به نحو پژوهش‌ناپذیر و تردیدناپذیر می‌دانیم حاصل انطباع ناخواسته و بی‌اراده ماست که امور واضح را شامل می‌شود (خواه این انطباعات حسی باشند خواه غیرحسی)، آنگاه هر آنچه به نحو تردیدناپذیر نمی‌دانیم، در معنای دقیق کلمه، «نمی‌دانیم». آنچه ما را قانع می‌سازد که چنین نگاهی در خصوص شناخت به پروتاگوراس نسبت دهیم جمله نخست کتاب در باب *خدایان* است که در آنجا آنچه ناواضح یا مبهم باشد متعلق شناخت واقع نمی‌شود، و در آموزه معیار، ادراکات شخص به جهت تردیدناپذیر بودن است که شناخت قلمداد می‌شوند.

همان گونه که پیش‌تر گفتیم، شکاکان پورونی برای رسیدن به نقطه تعلیق حکم در جریان پژوهش خود به ابزارها و شیوه‌هایی محتاج‌اند. یکی از این ابزارها شعارهای شکاکانه است که فهرستی از آن‌ها را در PH I.187-209 می‌یابیم. یکی از این شعارها در خلال یکی از نقدهایی که دموکریتوس، افزون بر خودانکارگری،^۳ بر پروتاگوراس روا می‌دارد این است که، به روایت پلوتارخوس خایرونیایی، او «... گفت که هر یک از چیزها نه بیشتر چنین است که چنان ...»^۴ (Plut. *Against Colotes*. 1109). عبارت گزیده οὐ μᾶλλον τοῖον ἢ τοῖον (نه بیشتر)، که در متن پلوتارخوس به صورت کامل οὐ μᾶλλον / ou mallon εἶναι / ou mallon toion ē toion einai (نه بیشتر چنین است که چنان) آمده است، یکی از عبارات شکاکانه است. سکستوس در PH I.188-191 به توضیح این عبارت می‌پردازد. او از دو عبارت οὐ μᾶλλον / ou mallon و οὐδὲν μᾶλλον / ouden mallon استفاده می‌کند و آن‌ها را صورتی موجز از عبارت

۱. سکستوس (AM 7.25) صراحتاً روشن می‌سازد که «... امور واضح (ἐναργῆ / *enargē*) از طریق معیاری (διὰ κριτηρίου / *dia kritēriou*) به خودشان شناخته می‌شوند، امور ناواضح از طریق نشانه‌ها و برهان‌ها (διὰ σημείων καὶ τινος / *dia sēmeiōn kai apodeixeōn*)»

۲. در خصوص این بسط و گسترش، مثلاً نک. Zilioli, 2013.

۳. سکستوس امپیریکوس (AM VII. 389) به این اتهام که افلاطون و دموکریتوس نسبت به پروتاگوراس وارد آورده‌اند اشاره می‌کند. برنیت به طور مفصل در خصوص لفظ *peritropē* / *peritropē* که ترجمه تفسیری آن self-refutation (خودانکارگری) است مقاله‌ای پرداخته است. نک. Burnyeat, 1976.

4. ... ὅτι τῶν πραγμάτων ἕκαστον εἰπὼν οὐ μᾶλλον τοῖον ἢ τοῖον εἶναι ... / ... *hoti tōn pragmatōn hekaston eipōn ou mallon toion ē toion einai* ...

οὐ μᾶλλον τόδε ἢ τόδε / ou mallon tode ē tode (نه بیشتر این نه آن) می‌داند. معنای این عبارت آن است که شکاک نمی‌داند کدام یک از آن‌هایی که به نظر می‌رسند را تصدیق یا تکذیب کند:

«نه بیشتر این نه آن» تأثر (πάθος / pathos) ما را آشکار می‌کند: به واسطهٔ تکافؤ (ἀρρεψίαν / arrhepsian) امور متقابل به تعادل (διὰ ἰσοσθένειαν / dia isostheneian) می‌رسیم ... مقصود از تعادل این است که هیچ یک از طرفین را تصدیق نمی‌کنیم. (PH I.190)^۱

در کتاب سوم (Symposiaka) Συμποσιακά^۲ (651F-652B) تصریح می‌شود که این رویکرد نسبت به حکم نتیجه‌اش تعلیق حکم در خصوص ماهیت اشیاء است و از این نظر پروتاگوراس و پوروکلیس را در یک جبهه قرار می‌دهد:

... شراب در معنایی مطلق گرم نیست، بلکه در خود اتم‌هایی دارد که موجب گرمی هستند و اتم‌هایی دیگر که موجب سرما هستند؛ ... این ما را از طریق پروتاگوراس یک‌راست به پوروکلیس می‌رساند؛ زیرا روشن است که دربارهٔ روغن، دربارهٔ شیر و عسل، و دیگر چیزها به همین سان پیش می‌رویم و پرهیز می‌کنیم از گفتن دربارهٔ این که ماهیتش چیست.

سکستوس (PH I.12) مقوم شکاکیت را این اصلی‌ترین اصل می‌داند که «در برابر هر بیانی، بیانی متکافی قرار دارد».^۳ دیوگنس لائرتیوس (DL ix. 51) معتقد است که پروتاگوراس نخستین کسی بود که چنین ادعایی داشت.^۴ اما شکاکان پورونی، در پیشرفت تاریخ شکاکیت در دوران باستان، به سبب انتقادات احتمالی (مثلاً در PH I.205)، گامی فراتر می‌گذارند و با افزودن قیدهایی کلیت و ضرورت را از این ادعا می‌گیرند و آن را معقول می‌سازند. به همین منظور، سکستوس در PH I.202 «هر» را به «هر آنچه بررسی کرده‌ایم» محدود می‌کند. چنین ادعایی در تمام الگوهای استدلال شکاکانه که به تعلیق حکم می‌انجامد تجلی می‌یابد: یعنی الگوهایی که بناسبت با برابر نهادن پدیدارها در برابر پدیدارها، معقولات در برابر معقولات یا برابر نهادن معقولات و پدیدارها در برابر هم به تعلیق حکم منجر شوند.^۵ آنچه

۱. نوبورو نوتومی همچنین به شواهدی از افلاطون و ارسطو در این خصوص اشاره کرده است. نک. Notomi, 2013, pp. 26-28.

۲. مجالس مناسب می‌نوشتی.

3. συστάσεως δὲ τῆς σκεπτικῆς ἐστὶν ἀρχὴ μάλιστα τὸ παντὶ λόγῳ λόγον ἴσον ἀντικεισθαι. / systaseōs de tēs skeptikēs estin archē malista to panti logō logon ison antikeisthai.

4. πρῶτος ἐφ᾽ ὅδο λόγους εἶναι περὶ παντὸς πράγματος ἀντικειμένους ἀλλήλοις / prōtos ephē dyo logous einai peri pantos pragmatos antikeimenous allēlois

5. ἀντιτίθενται δὲ ἢ φαινόμενα φαινόμενοις ἢ νοούμενα νοουμένοις ἢ ἐναλλάξ / antitithemen de ē phainomena phainomenoīs ē nooumena nooumenoīs ē enallax

برای تفصیل این مطلب، نک. PH I. 31-35.

پروتاگوراس و اتباع او مورد نظر دارند این است که به فن استدلال‌های له و علیه در یک موضوع متفنن شوند، درست همان توانایی‌ای که شکاک پورونی نیز باید حاصل کند: «شکاکیت توانایی^۱ برابر نهادن (δύναμις ἀντιθετική / *dynamis antithetikē*) فنون‌ها و نومن‌هاست ب‌ای نحو کان».

وجه دیگر شباهت پروتاگوراس و شکاکان پورونی نوشتن ردیه بر صاحبان علم و فن است.^۲ پروتاگوراس در بسیاری از قطعات برج‌مانده^۳ به نقد استادان فن می‌پردازد و نقد هر آن کس که مدعی وثوق در دانشی خاص است. بخشی قابل توجه از آثار سکستوس امپیریکوس نیز معطوف به همین موضوع است.^۴ بنا بر نظر لی، این سنت از پروتاگوراس آغاز می‌شود.

از هومر تا سروش‌های اورفه‌ای-فیثاغوری این اندیشه یافت می‌شود که حقیقت نهان است و فقط از طریق اشراق الهی یا از طریق تشرف به رموزی که برای اندکی دسترس‌پذیر است قابل کشف است. پارمنیدس، امپدوکلس، نویسنده پاپیروس درونی،^۵ دیوگنس آپولونیایی، و حتی افلاطون این زبان رموز و تشرف را برای اهداف خود برگزیدند ... پروتاگوراس در تقابل با این سنت قرار می‌گیرد و پای می‌فشارد که هر فرد آنچه را صادق است می‌داند، نه فقط اندکی ممتاز (Lee, 2005, p. 39).

نتیجه‌گیری

در این مقاله، با اتکا به پژوهش‌هایی که در بخش «پروتاگوراس و نسبی‌گرایی» به آن‌ها اشاره کردیم، نشان دادیم که به رغم آن که آموزه معیار به نحو مشهور نسبی‌گرایانه تفسیر شده و می‌شود، این نحو از تفسیر را نمی‌توان تنها تفسیر ممکن این آموزه تلقی کرد. همچنین کوشیدیم نشان دهیم که تفسیری که صرفاً بر آموزه معیار متکی باشد نمی‌تواند اندیشه پروتاگوراس در باب معرفت را به درستی نشان دهد. به بیان دیگر، اگرچه افلاطون عمده توجهش را معطوف این آموزه می‌کند، اما از آموزه تعلیق حکم که صراحتاً با مسئله معرفت ارتباط دارد نمی‌توان چشم‌پوشی کرد، و در تفسیر معرفت‌شناسی پروتاگوراس باید آموزه اخیر

۱. آر. جی. بری (R. G. Bury) دو نامیس را افزون بر «ability» به «mental attitude» ترجمه کرده است.

۲. نک. Lee, 2005, pp. 39-41.

۳. DK 80 B7; 80 B4; 8 A28; A29, A30.

۴. مجموعه یازده کتاب با عنوان کلی ضد استادان علوم و فنون (ضد نحویون، ضد اهل ریطوریکا، ضد هندسه‌دانان، ضد اهل حساب، ضد اخترماران، ضد اهل موسیقی، ضد طبیعیون در ۲ کتاب، ضد منطقیون در ۲ کتاب، ضد اخلاقیون).

5. Derveni Papyrus

«پاپیروس درونی در سال ۱۹۶۲ در مکانی به نام Δερβένι کشف شد، که چند کیلومتر با سالونیک (Saloniki) فاصله دارد و احتمالاً نزدیک *Αητή* است و سکونتگاهی باستانی بوده است. اطلاعات باستان‌شناختی نشان می‌دهد که این سایت نمی‌تواند متأخرتر از ۳۰۰ پیش از میلاد باشد. ... بیش از ۲۰۰ قطعه از این طومار بازاریابی شده و وقتی در کنار هم قرار داده شدند حدود ۲۴ ستون متن به دست دادند.» این قطعات حاوی مطالبی فلسفی و نیز مطالبی در دین یونانی‌اند. برای اطلاعات بیشتر در خصوص این پاپیروس، نک. Laks & Most, 1997؛ مشخصاً مقاله ماریا سِرنا فونگی با عنوان «پاپیروس درونی» (Maria Serena Funghi, "The Derveni Papyrus").

نیز لحاظ شود. از این رو، برای ارائه تفسیری دقیق‌تر از اندیشه پروتاگوراس در باب معرفت، بایسته است که دیگر اقوال وی، و از همه مهم‌تر آموزه تعلیق حکم، را نیز مد نظر داشته باشیم. نشان دادیم که، مطابق رأی پژوهشگرانی از جمله مایلز برنیت، گیل فاین و ریچارد بت، مسیر چندان سراسری از آموزه معیار تا تفسیر نسبی‌گرایانه وجود ندارد. آنچه در این میان می‌تواند تعیین‌کننده باشد آموزه مرموز هراکلیتوسی است، که به اعتقاد می‌کیونگ لی نه مورد ادعای پروتاگوراس بلکه افزوده افلاطون است. این آموزه، مطابق رأی فاین، حتی می‌تواند تفسیر نسبی‌گرایانه از آموزه معیار را دچار اشکالاتی کند. از این رو، کوشیدیم نشان دهیم که اگر به جای این آموزه مرموز (که اینک می‌دانیم انتساب آن به پروتاگوراس خالی از اشکال نیست) آموزه تعلیق حکم را بگذاریم، آنگاه می‌توانیم نسخه‌ای محدودشده از آموزه معیار ارائه کنیم (آموزه معیار*) که صرفاً محدود به امور واضح است. امور واضح صرفاً امور واضح در برابر حواس و ادراک نیستند، بلکه امور صرفاً معقول نیز می‌توانند در دایره امور واضح قرار گیرند. از این رو، آموزه معیار* آموزه‌ای در باب نسبی‌گرایی ادراکی نیست. در این چهارچوب آنچه مورد ادعاست نوعی تضایف‌گرایی است، تضایفی که میان شناسنده و متعلق شناسایی برقرار می‌شود در تعیین اوصاف متعلق شناسایی دخیل است و چنین تلقی‌ای از شناخت، مستقیم و سراسری، به نسبی‌گرایی نمی‌انجامد. این که آیا پروتاگوراس چنین نگاه تضایف‌گرایانه‌ای را نحوی از نسبی‌گرایی می‌دانسته یا نه چیزی است که دست‌کم به واسطه شواهد پروتاگوراسی موجود (و نه بر ساخت‌های افلاطونی از پروتاگوراس) قابل تعیین و تشخیص نیست. شکاک پورونی، به سان آنچه در آموزه معیار مورد ادعاست، نه در آنچه بر فرد پدیدار می‌شود، بلکه در آنچه در مورد پدیدارها گفته می‌شود تردید روا می‌دارد. این بدان معناست که آنچه شکاک در مورد آن پژوهش می‌کند نه خود پدیدارها، بلکه ادعاهایی است که از مجرای پدیدارها درباره خود واقعیت صورت می‌گیرد. در این معنا، آنچه در تضایف شناسنده و متعلق شناسایی بر ساخته می‌شود محل تردید قرار نمی‌گیرد. به بیان دیگر، آنچه مورد ادعای شکاک پورونی است ذهن‌گرایی (در زبان مایلز برنیت) یا خطاناپذیرگرایی (در زبان گیل فاین) است، و آنچه محل تردید است این است که ما بیرون از این تضایف بخواهیم درباره خود واقعیت یا همان متعلق شناسایی سخن بگوییم. اما وقتی متعلق شناسایی بیرون از دایره امور واضح باشد، پروتاگوراس به تعلیق حکم می‌پردازد. بدین سان است که مدعی هستیم نگاه معرفت‌شناختی پروتاگوراس پیش‌نمونی از نگاه معرفت‌شناختی شکاکان پورونی است. از آنجا که از ثنائیتوس به این سو، همواره یکی از اختلافات و ابهامات در تفسیر آموزه معیار عبارت «همه چیز» بوده است، نشان دادیم که این تفسیر قابلیت برطرف ساختن چنین ابهامی را دارد و می‌توان «همه چیز» را «همه امور واضح» تعبیر کرد. همچنین نشان دادیم که برخی شیوه‌ها و ابزارهای شکاکیت پورونی از جمله تعلیق حکم در خصوص امور ناواضح، یعنی اموری که در خصوص آن‌ها مواضع متعدد وجود دارد، و نیز عبارت «نه بیشتر این نه آن» نشان‌دهنده این است که برخی چارچوب‌های نظری شکاکان پورونی در اندیشه پروتاگوراس نضج گرفته است. این مقاله ادعا ندارد که شکل تکامل‌یافته شکاکیت

پورونی، چنان که در آثار سکستوس امپیریکوس می‌یابیم، در قطعات برجامانده از پروتاگوراس یافتنی است. ادعا صرفاً این است که پیش‌نمونی از ابزارها و شیوه‌های شکاکانه به همراه برخی مفاهیم شکاکانه را می‌توان به شکلی روشن در اقوال منقول از پروتاگوراس یافت و به این دلیل او را سلف شکاکان پورونی انگاشت.

پیوست: درباره نظام ارجاع‌دهی

ارجاعات موجود در این مقاله بر اساس نظام معمول ارجاع‌دهی به آثار باستانی صورت گرفته که بدین شرح است:

PH = Pyrrhoniae Hypotyposes

طرح‌های کلی شکاکیت پورونی به قلم سکستوس امپیریکوس، در ۳ کتاب که با اعداد لاتینی نشان داده می‌شوند.

AM = Adversus Mathematicos

ضدِ استادان علوم و فنون به قلم سکستوس امپیریکوس، حاوی یازده کتاب که با اعداد لاتینی نمایش داده می‌شوند. در خصوص ترجمه‌های مختلف لفظ Mathematicos در عنوان این اثر از سکستوس امپیریکوس نک. Bonnazi, 2023 (ذیل عنوان «آثار»).

DL = Lives and Opinions of Eminent Philosophers

حیات و عقاید فیلسوفان برجسته به قلم دیوگنس لائرتیوس، حاوی ده کتاب که با اعداد لاتینی نمایش داده می‌شوند.

PE = Praeparatio evangelica

آمادگی برای انجیل به قلم ایوسیبوس، حاوی ۱۵ کتاب که با اعداد لاتینی نمایش داده می‌شوند. ایوسیبوس این کتاب را به سان مقدمه‌ای نوشت برای کفّاری که می‌خواهند به مسیحیت وارد شوند.

DK = Diels-Kranz's Die Fragmente der Vorsokratiker

نظام استاندارد برای شماره‌گذاری ارجاعات به آثار فیلسوفان پیشاسقراطی است. اقوال پروتاگوراس تحت شماره ۸۰ آمده است. در این نظام A نماد گزارش‌های نویسندگانی است که احوال و آثار فیلسوفان را می‌نگاشته‌اند و شامل شروح بر آثار پیشاسقراطیان و نیز گزارش‌هایی درباره حیات فیلسوفان پیشاسقراطی و عقاید آنان است. B نماد قطعاتی است که نقل قول مستقیم از آثار ایشان است. در این مقاله برای استخراج اقوال مربوط به پروتاگوراس از کتاب آندره لکس در مجموعه «کتابخانه کلاسیک لوب» (Laks, 2016) استفاده شده است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

فهرست منابع

کاپلستون، فردریک. (۱۳۸۸). *تاریخ فلسفه: جلد یکم: یونان و روم* (ترجمه سیدجلال‌الدین مجتبوی). انتشارات علمی و فرهنگی.

گاتری، دبلیو. کی. سی. (۱۳۷۵). *تاریخ فلسفه یونان: جلد یازدهم: سوفسطائیان*، بخش دوم (ترجمه حسن فتحی). فکر روز.

References

- Annas, J., & Barnes, J. (1985). *The modes of scepticism: Ancient texts and modern interpretations*. Cambridge University Press.
- Baghrmian, M. (2004). *Relativism*. Routledge.
- Bett, R. (1989). The sophists and relativism. *Phronesis*, 34(1), 139-169.
<https://doi.org/10.1163/156852889X00107>.
- Bonazzi, M. (2023). Protagoras. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/protogoras/>
- Burnyeat, M. (1981). Conflicting appearances, In *Proceedings of the British Academy*, Volume 65: 1979 (pp. 69-111). <https://doi.org/10.1017/CBO9780511974052.014>.
- Burnyeat, M. F. (1976). Protagoras and the self-refutation in later Greek philosophy. *Philosophical Review*, 85(1), 44-69. <https://doi.org/10.2307/2184254>.
- Castagnoli, L. (2010). *Ancient self-refutation: The logic and history of the self-refutation argument from Democritus to Augustine*. Oxford University Press.
- Copleston, F. C. (2009). *A history of philosophy (vol. 1): Greece and Rome*. (J. D. Mujtabavi, Trans.). Elmi va Farhangi Publications. [In Persian].
- Cornford, F. M. (2003). *Plato's theory of knowledge: The Theaetetus and the Sophist*. Dover.
- Diogenes Laertius. (2018). *Lives of the eminent philosophers*. (P. Mensch, Trans.). (J. Miller, Ed.). Oxford University Press.
- Fine, G. (1994). Protagorean relativisms. *Proceedings of the Boston Area Colloquium in Ancient Philosophy*, 10, 211-243. <https://doi.org/10.1163/2213441794X00120>.
- Guthrie, W. K. C. (1996). *A history of Greek philosophy (vol. 11): Sophists (part 2)*. (H. Fathi, Trans.). Fekr-i Ruz. [In Persian].
- Harte, V., & Lane, M. (1999). Pyrrhonism and Protagoreanism: Catching Sextus out? *History of Philosophy & Logical Analysis*, 2(1), 157-172.
<https://doi.org/10.30965/26664275-00201012>.
- Kerferd, G. B. (1997). The sophists. In C. C. W. Taylor (Ed.), *Routledge history of philosophy: Vol. 1. From the beginning to Plato*. Routledge.
- Laks, A., & Most, G. W. (1997). *Studies on the Derveni papyrus*. Oxford University Press.
- Laks, A., & Most, G. W. (2016). *Early Greek philosophy: Sophists* (Loeb Classical Library 531). Harvard University Press.
- Lee, M. (2005). *Epistemology after Protagoras*. Oxford University Press.

- Mackie, J. L. (1965). Self-refutation: A formal analysis. *Journal of Symbolic Logic*, 30(3), 365-366. <https://doi.org/10.2307/2269633>.
- Mejer, J. (1972). The alleged new fragment of Protagoras. *Hermes*, 100(2), 175-178. <https://www.jstor.org/stable/4475733>.
- Notomi, N. (2013). A protagonist of the sophistic movement? Protagoras in historiography. In J. M. Van Ophuijsen, M. Van Raalte & P. Stork (Eds.), *Protagoras of Abdera: The man, his measure*. Brill.
- Pellegrin, P. (1997). *Esquisses pyrrhoniennes*. Éditions du Seuil.
- Plutarch. (1967). *Moralia: Vol. 14*. (P. H. De Lacy, Trans.). Harvard University Press.
- Plutarch. (1969). *Moralia: Vol. 8*. (P. A. Clement & H. B. Hoffleit, Trans.). Harvard University Press.
- Politis, V. (2004). *Routledge philosophy guidebook to Aristotle and the Metaphysics*. Routledge.
- Tsouana, V. (1998). *The epistemology of the Cyrenaic school*. Cambridge University Press.
- Van Berkel, T. A. (2013). Made to measure: Protagoras's metron. In J. M. Van Ophuijsen, M. Van Raalte & P. Stork (Eds.), *Protagoras of Abdera: The man, his measure* (pp. 37-67). Brill.
- Van Eck, J. (2013). Perceptual relativism and change in the secret doctrine in Plato's Theaetetus 152-160. In J. M. Van Ophuijsen, M. Van Raalte & P. Stork (Eds.), *Protagoras of Abdera: The man, his measure* (pp. 217-232). Brill.
- Woodruff, P. (1985). Didymus on Protagoras and the Protagoreans. *Journal of the History of Philosophy*, 23(4), 483-497. <https://doi.org/10.1353/hph.1985.0076>.
- Zilioli, U. (2013). Protagoras through Plato and Aristotle. In J. M. Van Ophuijsen, M. Van Raalte & P. Stork (Eds.), *Protagoras of Abdera: The man, his measure*. Brill.
- Zilioli, U. (2016). *Protagoras and the challenge of relativism: Plato's subtlest enemy*. Routledge.